ژمارەی دانیشتوانی دەرسیم

بەپێی سەرژمێری گشتیی رژێمی تورکیا لەساڵی (١٩٢٧) زایینیدا، ژمارەی دانیشتوانی دەرسیم (٢٧٠) هەزار زیاتر بووە، ئەو ژمارەیە تایبەتە بە پارێزگای هوزات و ناوچەکانی پەرتەك، چارسەنجاق، مەزگەرت، نەزمیە، ئۆڤاجك، چیمیشکەزەك، چونکە هەموو دەمێ سەرژمێری لە دەرسیم نەکراوە. ئەو ژمارەیەی دیاریکراوە تەنها خێڵەکانی نزیك ناوچەکان دەگرێتەوە.

لە راپۆرتی رۆژنامەنووسە تورکەکاندا کە لەو ناوچەیەدا بووینە، دەردەکەوێ، تاکو دوای کۆتاییهێنان بە بزووتنەوەی سەربازی لە ساڵی (١٩٣٨) لە دەرسیمدا هیچ سەرژمێرییەك نەکراوە، بێجگە لە ئەو (٢٧٠) هەزارەی رژێمی تورکیا دیاریکردووە، خێڵەساتی ناوچەکانی کیغی، پلومەر لەگەڵ ئەرزینجان، کەماه، کوروچای، رەفاهیە، کۆچکیری، دیڤریگی و هاڤیك (کوچیهار) لەگەڵ سەرژماردندا نەبووینەو تا ئێستاش هەر لە جێگای خۆیانن. لەپاش شۆرشی شێخ سەعیدی نەمر، ئەرکانی عامەی تورکی و شوعبەی سجلی نهێنیی گشتیی وەزارەتی ناوخۆ بە پێویستیان زانیبوو سەرژمێرییەك لە ویلایەتەکانی رۆژهەڵاتدا بکەن، واتە بۆ دانیشوانی کوردستان بەمەرجێ ژمارەی کورد و تورك لەیەك جیاواز بێ و هەر یەکە بەتەنها بنووسرێ.

زۆریش راستە کە فەرمانبەرانی تورك هەوڵیان دەدا کوردەکان بە کەمترین و تورکەکان بە زۆرترین بنووسن.

هەروەها لەناو خێڵەکانی دەوروبەری ئەرزینجاندا سەرژماردن نەکراوەو فەرمانبەران بە مەزەندە نووسیویانە و رەوانەی وەزارەتی ناوەخۆیان کردووە.

لەساڵی (١٩٣٢) دا عەلی کەمال والی ئەرزینجان لە کتێبەکەی (مێژووی ئەرزینجان)دا، ئەو سەرژمێرییەی تێدا روون کردۆتەوە و لە ئەنجامدا ژمارەیەکی زۆر لە کوردان بە تورك نووسراون تا ژمارەی تورکانی پێ زۆر بکەن، هەروەها لە سجلی رەسمی بەشێکی زۆر لە کوردان بە تورك نووسراون و پێش ئەوەی کوردەکان رەخنەی لێبگرن، مێژوونووسەکانی تورك بەرهەڵستیی ئەم جۆرە کارانەیان کردبوو.

بەپێی روونکردنەوەی سەرژمێریی عەلی کەمال لە (مێژووی ئەرزینجان)دا:

ناوچە	کورد	تورک
ئەرزینجان	١٣٧٣٥	٣٥٢٠٨
رەفاهیە	٤٤٩٠	١٢٠٧٣
کەماه	٦١٧٠	١٧٢٢١
کوڕوچای	٢٤٩٥	٩٤٦١
پلومەر	١١٣٥٠	١٢٢٤
کیغی	٢٨٣٩٥	٢٩٠٣
	٦٦٦٣٥	٧٨٠٩٠

ئەو ژمارەیە تەنها لەبابەت خێڵەکانی دەرسیمەوەیە. هەرچی ژمارەی هۆزاتە بە ٢٧٠٠٠٠ کەس نیشاندراوە.

کۆی گشتی سەرژمێری خێڵەکان و هۆزات دەکاتە ٣٣٦٦٣٥، ئەگەر سەرژمێری خێڵەکانی دەرسیم و دانیشتوانی شارەکانی:

کۆچکیری، هاڤیك، دیڤریگی و ئەرەپگیری بخەینە سەر کە بەپێی روونکردنەوەی رەسمیی رژێمی تورکیا لە کۆتایی ساڵی (١٩٣٨) دا دەڵێ لە دەرسیم ٢/١ ملیۆن کورد هەیە، بەڵام بەپێی لێکۆڵینەوەی تایبەتی خۆم، لەم ژمارەیەی پیشان دراوە، کورد گەلێ پتر بووە.

کاتی ئەوەش هاتووە بڵێم و زانیاری لەبابەت کۆچ کردنی بەکۆمەڵی هەندێ دەرسیمییەکان بدەم، لەبەر چەند هۆیەك بۆ ناوچەکانی (ئەرزینجان، سیواس و ئەرەپگیر) و تێیدا جێنشین بن.

دەڤەری مەلاتیا

خێڵی ئاتمە:

ئەو خێڵە لەناوەڕاستی ناوچەی ئەرەپگیردا جێنشینە کە لەپێشدا سەربە

دەرسیم و ئەلازیز بوو، بەلاّم ئێستاکە بە مەلاتیاوە بەستراوەتەوە و لە چیایەکانی: یـەما، پەرچیکان و ئەرەپگیر، دادەنیشن. ئەو چیایانە هەردەم شین و زۆر بە دارو دارسـتانن، کـەند و شـیوی ناسـکیان تێدایـە و پاوانیان زۆرە. مەڵبەندی خێڵەکان شارۆچـکەی شوتیک–ە. ناوچەی ئەرەپگیر لە ژێر دەستەلاّتی ئەو خێڵە دایە. ئەو خێـڵە لـە (١٢) دوازدە تـیرە پێکهـاتووە. سـەرۆکەکانی ئـەو خێـڵە: موسـتەفا و خلوسـی کوڕانـی بەتـتال–ن. ئەمانـە لـە شۆڕشـی شێخ سەعیدی نەمردا لەساڵی (١٩٢٥) دا بـۆ ناوچـەکانی ڕۆژئـاوای تورکیـا شـار بـەدەر کـران و لـەکاتی لێبوردنی گشـتی گەڕانـەوە جێگـای خۆیـان و لەسـاڵی (١٩٣٨)دا لەکارەسـاتی دەرسـیمدا، دووبارە راپێچرانەوە ناوچەکانی رۆژئاوا.

بـاوو بـاپیرانی خێـڵی ئاتمـە بـە بنەچـەو پشـت خۆیـان بـە دەرسیمی دەزانن، لەگـەڵ خێـڵی دیـریژان تێکـەڵ دەبـنەوە کـە بـە درێژایـی چـیای (یەما)دادەکشیٚ، تـاوەکو دەوروبەری ویلایەتی مەلاتیا دادەپۆشیٚ و لەگەڵ خێڵەکانی ئیزول و پیران تێکەڵ دەبن، کە لەنێوان شارەکانی مەلاتیا – ئەلازیز جیٚنیشنن و سەرۆکی خێڵی دیرێژان موستەفای کوڕی شاترە.

لەخێـڵی ئاتمـە:چـەند خێڵێك جودا بوونەتەوە و کۆچیان بۆ شارەکانی **ئەنتەب، مـەراش، کیـلیس** کـردووە و لەو شارانەدا جیٚنشین بووینە و تا ئێستاش رەوشت و پیشەی کوردی– عەلەوییان پاراستووە.

هـەروەها خێـڵە کۆچـەرەکانی سینەمەللی و ئـەلهاس–یـش لـە خێڵی ئاتمەوە دابڕاون و کەوتوونەتەوە.

لەبـەر ئـەوەی سەرۆکەکانی خێڵی ئاتمە خوێندەواربوون، دەستەلاّتێکی زۆریان لـەناو خێـڵەکاندا هـەبوو و ڕژێمـی تورکیا دەیکردنە قایمقامی ناوچەی ئەرەپگیر و کارگێـڕی شارۆچـکەی شـوتیک، هـەروەها دەکـرانە ئـەندامی ئەنجومـەنی کارگێڕی ویلایـەت. شـاعیری نـاودار خوالێخۆشـبوو دکـتۆر عـەبدولا جـەودەت و پسـپۆری میکـرۆبی لەناو میللەتان ناسراو، عوسمان نوری رۆڵەی بەرزی کورد، لە ئەرەپگیر لەدایك بوون و لە هەناوی ئەم نەتەوەیەدا هاتوونەتە دەرەوە.

بـەپێی زێـدی ئـەو خێـڵەی تێدا جێنشین بووە و چۆنیەتی ژیانی، هێزو توانای

بەدەنیان گەلێ زیاد بووە. هەمیشە ئامادەن بۆ خەبات کردن لە پێناوی مافی نیشتماندا.

ناوچەی **ئەرگاڤون**، بەشێکە لە ئەرەپگیر و سەر بە دەرسیمە و خەڵکەکەی کوردی– عەلەوین. هەر لەو جێگایەدا گەنجێکی ناو **تەسلیم بەگ**، خەڵکی گوندی **شێخ حەسەنی**، محەمەدی نوێنەری شاری مەلاتیای بە ئاشکرا بە دەمانچە کوشت، چونکە بە خراپی قسەی لەسەر کوردان دەکرد. لەبەر ئەوە دادگای– سزا لەشاری مەلاتیا بە قورسی بەندی کردبوو. بەڵام دەرسیمییەکان نارەزا بوون ئەو کەسە دەستگیر بکرێ، ئەگەر یەکێك بکوژێ کە دژی نەتەوەی کورد بەخراپە دوا بێ. لەبەر هەندێ موستەفا کەمال بڕیاری ئازادکردنی ئەو گەنجە سەربەرزەی بەناچارییەوە مۆرکردبوو.

خێڵەکانی ئاکچەداغ: ئەو هۆزانە لە رۆژئاوای شاری مەلاتیادا دەژین و بەداب و دەستوور دەرسیمین و هەر خۆیان دەڵێن لە دەرسیم جودا بووینەتەوە و ئەوانەش بیست و پێنج تیرەیەکن کە ناودێرەکانیان ئەمانەن:

بەکران، هارون، بالان.

سەرۆکی ئەو هۆزانە مونزور قاسم بوو، محەمەد عەلی مونزور هەردەم لەدژی رژێمی تورکیا لە خەباتدا بووە، بەڵام لەجەنگی جیهانی یەکەمدا بەفێڵ دەست گیرکراو، لەشاری ئەلازیز لە سێدارە درا، خێڵەکانی ئاتمە و ئاکچەداغ بە کرمانجی دەدوێن و لەگەڵ ئەو خێڵە کوردانەی لە دەڤەرەکانی ئەو شارانەی خوارێ نیشتەجێنە وەکو:

ئورفە، ئەنتەب و بەسنی سنووریان دەگاتەوە سەریەك. هەروەها هۆزی گاو کە (٣٠٠٠) سێ هەزار خێزان دەبێ هەر لە رەسەنی خێڵی بەسنییە.

سەرۆکەکانی ئەو خێڵە: **دەروێش و عەلی قەهرەمان ئاغا** زادەن لە دێیەکانی موغارە و پیشنیك دادەنیشن.

ئەو خێڵانەی لەسەرەوە ناومان هێنان هەستی نەتەوایەتییان زۆر بەرزە و پیاوی ئازاو رەشید و جەنگاوەرن.

دەڤەری سیواس

١ : خێڵەکانی کۆچکیری[١]:

خێڵەکانی کۆچکیری لە دێهاتی شارۆچکەکانی:

ئومرانیە، کەرەجە وێران، بولوجان و بەیپینار، جێنشینن کە ژمارەیان بەسەریەکەوە سێ سەد گوندێك دەبێ سەر بەناوچەی زاران و بەشاری سیواسەوە بەستراونەتەوە.

دانیشتوانی هەر هەموویان کوردن، ئەگەرچی کۆچکیری جێگایەکی باشە بۆ کردنە قەزا، بەلاّم لەبەر ئەوەی خەڵکی مەڵبەندەکە هەموو کوردن، زارا بەناوچە (قەزا) داندراوە. جێگایەکی شاخاوی و بە دارستانە. زنجیرە شاخەکانی بەگ و **ماراوی** زۆر گرنگن.

خێڵی کۆچکیری لەڕۆژهەلاّتی ناوچەکانی نێوان زاراو دیڤریکی و هەموو دێهاتەکانی ناوچەکانی شاری ئەرزینجاندا هەن وەکو:

رەفاهیە، کەرجانیش، سوشەهری، کوڕوچای. واتە دێهاتی ئەو ناوچانەی سەرەوە هەر هەموو کۆچکیرین، رەوشت و دابی دانیشتوانی سەنتەری ناوچەکانی لەسەرەوە باسمان لێوە کردوون، هەر هەمان رەوشت و پیشەی خێڵەکانی دیکەیە کە لەلای رۆژهەلاّتەوە تاکو ویلایەتی ئەرزینجان، کوڕوچای– کەماه و تاکو تخووبی دەرسیم لەباشوورەوە تاکو دەگاتە خێڵی ئاتمەی ئەرەپگیری، لەباکوورەوە دەگاتەوە سنووری **سوشەهری –شەبین قەرە هیسار.** خێڵەکانی کۆچکیری دەڵێن لە دەرسیم جودا بووینەتەوە و چەند سەدەیەك لەمەو پێش هاتووینەتە ئەو راستانە و لێرەدا ژیاوین، دایکیان لە رەسەنی شێخ حەسەنانە، رەوشتیان بەڕاستی بە دەرسیمییان دەچێ و هاموشۆی خۆیان لەگەڵ دەرسیمییاندا هەمیشە پاراستووە. شێوە زمانیان کرمانجییە و (١٢) دوازدە تیرەی گەورەیان هەیە کە ناودێرەکانیان ئەمانەن:

هۆزی بادیلان سارۆ، هۆزی بار، هۆزی گەروا، هۆزی ئیبۆ، هۆزی بالو و هۆزی

---

(١) ئەو ناوە ناوەرۆکێکی نییە. پێدەچێ لە وشەی (کۆچەر)ەوە هاتبێ، چونکە ئەو هۆزە کۆچەر بووە، لە کاتی خۆیدا ناویان لێناوە کۆچ کری (Koc Kri)یان کۆچ کردی (Koc Krdi)، یەکەمیان زۆر نیزیکە لە راستی. وەرگێڕ

زازا.

لەگەڵ کۆچکیرییەکانی کۆندا کە زمانیان کرمانجییە بە مەزەندەی چەند لێکۆڵەرێکی کورد سەرژمێری خێڵەکان (١٠–٢٠) هەزار خێزان دەبن، بەڵام بەپێی لێکۆڵینەوەی خۆم لەو دەڤەرانە تاکو کارەساتەکانی کۆچکیری لەساڵی (١٩٢١) دا ژمارەی دانیشتوانی ئەو ناوە (٣٠) هەزار خێزانێك دەبوو.

پێدەچێ کۆچکیرییەکان لەکاتی **سوڵتان سەلیمی یەکەمدا** شاربەدەر کرابن و هاتبنە ئەو ناوە و جێنشین بووینە، بەڵام هیچ کاتێ ملیان بۆ دەوڵەتی عوسمانی کەچ نەکردووە، هەردەم چەك هەڵگر و جەنگاوەر بووینە و خێڵەکانی کۆچکیری هەر هەموویان خاوەن ماڵاتن و لە دەرسیمییان پتر خوێندەواریان هەیە و هەر لە خۆیانەوە زیرەك و نیشتمانپەروەرن.

سەرۆکی خێڵەکە، عەلی شان و حەیدەر کوڕانی مستەفا پاشان، لە هۆزی ئیبۆن و لەناوەڕاستی گەرو– دەری دادەنیشن.

٢- خێڵی کورمەشان:

خێڵی کورمەشان لە ویلایەتی سیواس و ناوچەی هافیك لە دامێنی چیاکانی **ماراوی و کەرەبێل** جێنشینن و گوندە گەورەکانیان ئەمانەن:

یالنجاك، کەباللی و ئەیمر.

جوان ئاغا سەرۆکی خێڵەکە بوو، لەکارەساتی شۆڕشی کۆچکیریدا گیانی خۆی لەپێناوی مافی نەتەوایەتیدا بەخشی، ئەوانە عەلەوین و بە کرمانجی دەئاخڤن، لەخێڵی کورمەشانی دەرسیم جیابوونەتەوەو رووباری سوور بە باشووری ناوچەی هافیك (کۆچ هیسار)دا دەڕوا و هەندێ لە زەوییەکانی ئەو خێڵە ئاو دەدا.

پێشمەرگەی کوردی ناودار، حەسەن حوسەین لەو خێڵەیە و خەڵکی گوندی بەردە– سپییە.

خێڵی کورمەشان لەڕۆژهەڵاتەوە: کۆچکیری و لە باشوورەوە: لەگەڵ خێڵی چارەکان تێکەڵ دەبێ.

٣- خێڵی گینیان:

ئەو هۆزەش هەر بنەچەکەو ئەسڵیان لە دەرسیمەوە هاتووە، لە دەوروبەری شارۆچکەی **بەپینار** و لەتەنیشتی لای باشووری چیای **کەرەبیل** جێنشینەو سەر بەناوچەی زارایە و بە ویلایەتی سیواس بەستراوەتەوە.

لەباکوور و ڕۆژئاواوە لەگەڵ خێڵی کورمەشان تێکەڵ دەبێتەوە. ئەو جێگایە بەگشتی دارو دارستانە، خاوەن مێگەلە بزن و دەولەمەندن، شێوەی زمانیان زازاییە و زۆر رەشید و جەنگاوەرن.

بەڵام بەداخەوە **موراد پاشای** سەرۆکی ئەو خێڵە لە دژی نەتەوەی کورد هاوکاریی تورکانی دەکرد، لەبەر هەندێ پێشمەرگە کوردەکان تۆڵەیان لێکردەوە و لەناویان برد.

٤- خێڵی چارەکان:

خێڵی چارەکان لەڕۆژهەلاتی خێڵی گینیان و لە جێگایەکی شاخاوی و بەدارو دەوەندا جێ نشینن، ئەو جێگایەی ئەو خێڵەی تێدا بلاْوبۆتەوە نەختێکی دەچێتەوە ناو خاکی ناوچەی دیڤریگی، گوندی ناوەڕاستی ئەو هۆزە، **زەیڤەیە**. سەرۆکی خێڵەکە ناوی مورادە و پیاوێکی خوێندەوار و ڕۆشنبیرە.

لەسنووری باکوور و ڕۆژئاواوە لەگەڵ خێڵەکانی گینیان و کورمەشان، لەلای رۆژهەلاتەوە خێڵی کۆچکیری، و لەلای باشوورووەوە هەروەکو لە داهاتوودا لێی دەدوێین لەگەڵ خێڵەکانی شادیان و جانبەگان تێکەڵ دەبێتەوە، ئەوجا وا بەدەردەکەوێ کە ئەوناوچە فراوانەی کە خێڵەکانی کورد تێیدا جێنشین بووینە، خۆشیان دەڵێن لە خێڵی چارەکانی دەرسیمەوە هاتوون و لە کوزیجان کۆچیان کردووە و لەو شوێنانە جێنشین بووینە. شێوەی زمانیان زازاییە. لەناو ئەو خێڵەدا دێیەکی تورکی عەلەوی هەیە پێی دەڵێن **ئیتکران**، بەڵام خەڵکەکەی لە کۆنەوە لەژێر دەستەلاتی خێڵەکەدان.

٥- خێڵی شادیان:

خێڵی شادیان لە کەرخی رۆژهەلاتی باکووری ناوچەی کەنگال جێنشینە، لەسنووری باکوورەوە خێڵی گینیان و چارەکان، لە رۆژهەلاتەوە لەگەڵ خێڵەکانی جانبەگان تێکەڵ دەبێ و تاکو چیاکانی **یەما** دادەکشێن، لەوێش لەگەڵ خێڵی

پەرچیکان تێکەڵ دەبنەوەو بۆلای باشوور دادەکشێن تا دەگاتە ناوچەی حەکیم خان لە شاری مەلاتیا.

گوندی ئەیمیر لە ناوەڕاستی خێڵەکەیە، سەرۆکی خێڵەکە پیاوێکی زۆر شەرابخۆر بوو، هەرچەندە بادەی بەتاڵ دەکرد بە زمانی کوردی تانی لەخۆی دەدا و دەینەڕاند و دەیگوت:

(لۆ ئەز ئەلۆمە ئەلۆ)[1] ئەو پیاوە لەتەمەنی (٩٥)ساڵی و لە ساڵی ١٩١٩دا کۆچی دوایی کردووەو محەمەد عەلی کوڕی لەجێگای بووە سەرۆکی خێڵەکە. ئەو خێڵە عەلەوییە و ڕەوشت و پیشەی بە دەرسیمییان دەچێ و خۆشیان دەڵێن لە خێڵی شادیانی دەرسیمی کەوتوونەتەوە، یانی رەسەنیان لە دەرسیمەوە هاتووە، ناودێرن بە مێگەلە مەڕ و ئەسپی چاك، شێوەی زمانیان کرمانجییە.

گوندی هەرە گەورەی خێڵی شادیان پێی دەڵێن کۆچ کوپری و دەکەوێتە سەر دووڕیانی ڕێگای (سیواس– ئەرزرۆم) و (سیواس– مەلاتیا).

لێرەدا پێویستە بڵێین خێڵەکانی **گینیان**، **کورمەشان**، **چەرەك** و **شادیان** لەگەڵ یەك تێکەڵ دەبنەوە و لەلای ڕۆژئاوا تاوەکو دامێنەکانی چیای **تەجەر** دادەکشێن.

٦- خێڵی جانبەگان:

خێڵی جانبەگان بەشێکی لەناوچەی **کەنگالەو** بەشێکی دیکەی لەناوچەی **دیڤریگییە**، شارۆچکەکانی **یەللیجە** و **تەکیە** کەوتوونەتە ناوەڕاستی ئەو خێڵەوە. خەتی ڕێگای شەمەندەفەری سیواس– ئەرزرۆم بەناو جێگانشینی ئەو خێڵەدا تێدەپەڕێ.

ئەو جێگایە نەختێ کەند و کۆسپەی تێدا هەیە، ڕێبازی ئایینیی خێڵەکە عەلەوییە و شێوەی زمانیشیان، کرمانجییە، سەرۆکی خێڵەکە، ناوی حوسەین داود بوو. وا دەگێڕنەوە لەکاتی سوڵتان سەلیمدا لە خێڵی میللانیی دەرسیمی جودا بوونەتەوەو هاتوونەتە ئەو دەڤەرانەو جێنشین بووین.

خێڵی جانبەگان لە باشوورەوە لەگەڵ خێڵی شادیان، لە باکوور و ڕۆژئاواوە لەگەڵ خێڵی گینیان و چارەکان، لەلای ڕۆژهەڵاتەوە لەگەڵ خێڵەکانی کۆچکیری و

---

[1] کوڕە –ئەمن –ئازامە –ئازا: دیارە مەبەستی ئەوە کە هەر چەندە بخواتەوە سەرخۆش نابێ. –وەرگێڕ

پەرچیکان تێکەڵ دەبێتەوە و تخووبیان لەسەریەکە، لەو کەرخانەدا هەندێ گوندی تورکی- عەلەوی هەن، لەو راستەی کەپێی دەڵێن **چەمی شەیخی**، جێنشینن و رەوشتی کوردی عەلەوییان هەیە و زۆریشیان بە کوردی گفتوگۆ دەکەن.

دێیە گرنگەکانی ئەو هۆزە ئەمانەن:

چامۆ، مەمۆ ئاغا، چاکر ئاغا، شاهێن، ئیغدەلی، سوگوتلو، ئومرانلی.

دانیشتوانی ئەو گوندانەی لە سەرەوە ناویان هاتووە، سەرلەبەر کوردن.

بەڵام ئەو گوندانەی لەخوارێ ناویان هاتووە هەموویان عەلەوینە، هەندێکیان تورکن و ئەوانی دیکەش کوردن، ناوی گوندەکان ئەمانەن:

کەباکچولیکی، باش وێرەن، گونەش، تەکیە، هوڤیك، دۆمورجە، کەکلیك پنار، ئالنز سوغوت، ئەشکە، خدر لك، مامەش، زەرك، کەڤاك، داولباز، ئەنزەها و توغوت.

تورکەکانی عەلەوی هاو مەزهەبی کوردەکانن و ژن و ژنخوازی لەنێوانیاندا هەیە، بەڵام لەگەڵ تورکی سوننە، هاموشۆیان نییە و پێیان دەڵێن یەزید، لەناوچەی جانبەگان گوندی تورکی- سوننی نییە، دانیشتوانی ناوچەکە بەشدارییان لە شۆڕشی کۆچکیریدا کردووە و بەسەر و ماڵ خۆیان لە پێناوی داخوازیی مافەکانی کوردستاندا بەخت کردووە.

لەلایەن نووسەری ئەو دێڕانەوە کاتێ کە لەو ناوچەیە دامەزرا زۆر لە دانیشتوانی ئێرە بە تورکی قسەیان دەکرد و بە راستی بەشدارییان لەو کۆمەڵەیەدا کرد و داخوازیی مافی نەتەوەی کوردیان پەسند کرد و سووربوون لەسەر کوردایەتی.

عەزیز ئەسپی سەرکردەیەکی پێشمەرگەی ئەو ناوچەیە بوو و تورکی- عەلەوی بوو، خەڵکی دێی بلدرجن و سەر بەناوچەی کوروچای بوو، (٨) ساڵ بێوچان لە دژی لەشکری رژێمی تورکیا لە شارەکانی:

سیواس، ئەرزینجان، دەرسیم و ئەلازیز، لە ریزی پێشمەرگەی کوردستاندا خەباتی کرد و بە هاورێیەکانی ئەویان دەگوت چەتەی **عەزیز ئەسپی کوردی** و زۆر بە جەرگەوە لەسەر لوتکەی شاخەکان و لە ژێر ئاڵای کوردستاندا خەباتی دەکرد،

لەساڵی (١٩٢٠) دا لەگەڵ نووسەری ئەو دێڕانە لە بەندیخانەی ناوچەی دیڤریگی دەستبەسەر بوو، وەکو شێر لە بەندیخانە هەڵات و دەربازبوو، دووبارە دەستی بە خەباتی چەکداری کردەوە لە دژی لەشکری نوورەدین پاشا و بەشداری شۆڕشی کۆچکیری کرد. لە پاشدا چووبووە دەرسیم، لەوێش شەش ساڵ لەگەڵ لەشکری تورکان شەڕی کرد، لەساڵی (١٩٢٦) دا بەشداری خەباتی خێڵەکانی کۆچانی کرد، بەداخەوە لەکاتێکدا عەزیز ئەسپی لەگەڵ مەفرەزەیەکی تورك شەڕی دەکرد و لەسەر گردی کۆزلجە گەمارۆی تورکانی دابوو، خەریك بوو دەست بەسەریان بکا، خۆ فرۆشان، حەیدەری سەرۆکی خێڵی شەمکان و ئەیوب سەرۆکی خێڵی بالان لە پشتەوە بەشداری شەڕ و یاریدەی لەشکری تورکیان دا، بەم جۆرە عەزیز بریندار کراو گیانی پاکی بە خاکی کوردستان سپارد. هەر بەم جۆرەش مەفرەزەکەی تورك رزگاری بوو. خۆفرۆشەکانیش بەرانبەر بەو کردەوە ناڕێکەی کردبوویان، **عەلی جەمالی والی ئەلازیز**، خەڵاتی کردن.

لەو رووداوانەی کە لەسەرەوە باسم کردن وا دەردەکەوێ کە گوندەکانی عەلەوی بە تورکی قسە دەکەن، بەڵام هەستی کوردایەتییان هەیە، خێڵی جانبەگان ئەسپی جوانیان هەیە و بەسواری و تەڕادانێ ناودێرن و چیایەکانی دومورجە و یەلیجە دادەکشێن تا دەگەنەوە چیای یەما و خێڵەکانی ئەو دەوروبەرە.

کوڕوچای[1]

لە ناوچەی کوڕوچایدا ئەو خێڵانە هەن:

خێڵی بەرازی، خێڵی هۆرمەکان، خڵی کۆچکیر، خێڵی کۆزیجان، خێڵی رەسوللەر و خێڵی شادیان کە کرمانجی قسان دەکەن و لەو گوندانە دادەنیشن:

کامهۆ، شۆراك، چیچەکاڵی، مەزرەحان، مەکتەمە، بازکی، کۆناك، گاور یوردو، مادەندەرە، گەزگە، خالیدلەر، رەسوللەر، ئەیویك، کالکانلی، چەرگەدیغی، کابوللەر، دیارلەر و کۆچکیری کەون.

---

[1] بە تورکی بە شیوو کەندێکی ئاوی بەردەوام نەبێ و ورده بەردی تێدابێ دەڵێن (کوروچای) واتە (بەستی وشك). وەك بەستۆڕە. –وەرگێڕ

کەماخ:

لە رۆژهەلاتـەوە: شاری ئەرزینجان و لە باکوورەوە: ناوچەی رەفاهیە و لە رۆژ ئـاواوە: کورِوچـای و ئـەگین و لە باشوورەوە: ناوچەی ئۆڤاجك دەورەیان گرتووە. پیاوماقوولانی ناوچـەی کـەماخ کورِانـی سـاغرن، ئەمانە لەلای تورکان دەڵێن ئێمە تورکـین و لـەلای کوردانیـش دەڵێـن ئێمە کوردین. لە ناویاندا سابیت ناوێك نەختێ دەسـتەلاتی پـەیدا کردبوو،چـونکە سـەر بـە پـارتی (ئیـتحاد و تـەرەقی) بوو، جار جـارە دەکرا بە پارێزگاری دەرسیم. لە بەر ئەوە لە دەرسیم کارگێرِێکی باش بوو، لـە سـاڵی (١٩١٤) دا کـرا بـە والی-ی ئەلازیـز تاکو کۆتایی جەنگی جیهانی یەکەم. زۆر هەولـی دابوو کە نەهێڵـی دەرسیمییەکان شۆرِش لە دژی رژێمی تورکیا بکەن.

خێڵەکانی ناوچەی کەماخ ئەمانەن:

خێڵی گولاپ، خێڵی چۆلاك، خێڵی ئەرسەلان، خێڵی شادیان، خێڵی تەهسوران، خێڵی پەزگەوران.

ئەو خێلانەی سەرەوە، لەو گوندانە دەژین کە لەخوارێ ناویان هاتووەو سەر بە دەرسیمن و خەلـکی کەماخ لەژێر دەستەلاتی ئەواندان:

بـەفلار، پەرچـەنچ، سـورەك، ئـەردۆش، مـەزرە، جـەمۆلار، چـابۆلار، سـەلامەر، مەرەکـلەر، گـەدەك، گامـاریك، هۆپـەریك، چـالکلار، ئەلیۆشە، ئەلـداشی، هۆگوت، تورتـان، تافـتەغیز، کـارنی، سـەزمەت، نەزار ئۆغلو، مەیدانلی، تامغی، تەغن کار، کۆسـەلەر، کۆنیـك، ئیـزان سـور، ئیراتۆس، دەرە تامغی، دەری سۆران، براستیك، ئێپۆشتا، هەردیف، هۆگۆس، بابۆ، تەرکیلۆه، سینگی، هەرپیغی.

قـەلاَ کـەماخ: قـایمترین و گـرنگترین قەلاَیـە لـە دەرسـیم و لـە کوردستاندا، ئەو قەلاَیـە لـەکاتی خـۆی پەرستگای کورد و ئەرمەنییان بووە، بەناو پەرستگەی ئانی دروسـت کـراوە، لەپاشدا قەیسەرەکان کردوویانەتە سەنگەر بۆ خۆپاراستن لەکاتی شـەرِدا، بـەلاَم لـەکاتی حەسەنە درێژی، بەرگری و گەمارۆدانی تیمۆری پـێکردبوو، لەپاشـدا کەوتـبووە ژێـر دەسـتی شـاه ئیسـماعیل-ی سـەفەوی. کارگەی -خوێی کەماخ لەکۆنەوە بنکەی دابین کردنی خوێی هەموو کوردستان بووە.

بە کورتی:

لـە دەرسـیمەوە دەسـت پیّدەکـا و هـەموو ناوچـەکانی: کـەماه، کوڕوچـای، ڕەفاهیـە، سوشـەهری، زارا، دیڤرگی، کانگال و هاڤیك کە لە بەشی هەرە زۆریاندا خێڵەکانی کوردیان تێدا جێنشینە دەگرێتەوە، ئەو جێگایەی خێڵەکانی تێدا دەژین هەتاکو رووباری سوور دادەکشیّ، چەند گوندێك هەن لەنێوان ئەو خێڵانە عەلەوینە و بـەتورکی قسان دەکەن، بەڵام لەرووی هەستی نەتەوایەتی و پیشەیانەوە خۆیان بـەکورد دادەنێـن. چـونکە بەپێی بۆچوونی خۆم ئەمانە زمانی دایکیان لیّ قەدەغە کـراوە کـە قسـەی پیّ بکەن، کە ئەویش زمانی کوردی بووە، هەروەها لە رووباری سـوورەوە تـاکو دووڕیـانی سـیواس– مـەلاتیا و تاکو چیایەکانی تەجەر لەوێشەوە تـاکو رۆژهـەڵات و بـاکووری ناوچـەکانی، لەناوەڕاسـتی ئـەو شارانەی خواریّ نزیك دەبێتەوە وەکو:

دەلیك تاش، مەماش، کانگال، حەکیم خان و مەلاتیا.

ئـەو جێگایانـە هـەروەکو باسمـان لیّ کـردن خێڵـەسـاتی کـوردی تێـدا دەژی و ڕەوشت و پیشەیان هەروەکو ڕەوشت و پیشەی دەرسیمییەکانە.

دەڤەری ئەرزینجان

١ - خێڵی کورەیشان:

خێـڵێکی گەورەیـە و ڕۆژهــەڵاتی بـاکووری ئەرزیـنجانی داگـرتووە، رێگـای ئـەرزرۆم– ترابـزون جێنشـینی ئـەو خێـڵە لـە دەڤـەری کـەلکیت– بەیـبورت جودا دەکاتـەوە، دێـی دێـوە– پیـل گونـدی هـەرە گـەورەی ئـەو دەڤەرەیـە و سەرۆکی خێـڵەکەش مەمـەد عەلی چاوشە، ئەو خێـڵەش بە بنەچەکەو رەسەن دەرسیمییە و بەشـێوە زمـانی زازایی دەپەیڤن و ڕەوشتیان لەگەڵ ڕەوشتی دەرسیمییەکان یەکە و گوندەکانیان ئەمانەن:

چـامودەرە، حەیـرانی، ئەکـرەك، سـەمەك ، کەهـنوت، باشـکۆی، زۆرۆن، کومەگۆلۆ، ئەپاغ، کوریشلی، ساریکایە، گول لەر، چاموچیك.

٢- خێڵی پیلڤانکان:

خێڵی پیلڤانکان لەخێڵی پیلڤانکی دەرسیمی جودا بۆتەوەو لە چیایەکانی باکووری ئەرزینجان و لە راست شەقامی ئەرزینجان– ترابزون جێنشینن و گوندەکانیان ئەمانەن:

دێوە کوروسو، باش کۆی، ئۆدە باشی و بیوك کۆی و شێوە زمانیان کرمانجییە و سەرۆکی خێڵەکەش ناوی عەلی چاوش بووە.

٣- خێڵی بالآبان:[1]

خێڵی بالآبان: خێڵێکی گەورەیە و لەرۆژهەلاتی ئەرزینجان و لەسەر خەتی رێگای ئەرزرۆم دادەنیشن، هەستی نەتەوایەتییان هەیە و زۆر رۆشنبیریان پێگەیاندووە، سەرۆکی ئەو خێڵە گولۆ ئاغای کوڕی خەلیل ئاغایە.

گولۆ ئاغا بە قسەی وەهیب پاشا لەدژی لەشکری رووس شەڕی کردبوو، بەلآم لەشکری تورك لەشەڕدا شکاو پاشەکشەی کرد، خێڵی گولۆ ئاغای لە مەیدانی جەنگدا بەجێهێشتبوو، ئەوجا گولۆ ئاغا خۆی و خێڵەکەی کشاوە چیایەکانی مونزور و لەوێشەوە بۆ دەرسیم. لەپاش گرتنی ئەرزینجان بەپێی بڕیاری وەهیب پاشا، ناوچەی ئاشوان درایە خێڵی بالآبان تاوەکو تێدا جێنشین بن، بەلآم لەبەر ئەوەی لەگەلۆ ژیانی ئەو دەڤەرە رێك نەکەوتن، کۆچیان بۆ دەڤەری ئاکچەداغ لە مەلاتیا کرد، لەدواییدا کە رووسیا لە ئەرزینجان دەرچوو بەجێی هێشت، خێڵەکانیش گەڕانەوە ئەرزینجان و گوندەکانی خۆیان ئاوەدان کردەوە.

کاتێ گەڕانەوە، گولۆ ئاغا کۆچی دوایی کردبوو، لەناو خێڵەکەیدا وا بلآوکرابۆوە، کە کاربەدەستانی تورك لە ئەرزینجان، ژەهر خواردیان کردووە.

شێوەی زوبانی خێڵی بالابان زازایە و ئایینیان وەکو ئایینی دەرسیمە ئێستاکەش سەرۆکی خێڵەکە قەنبەری کوڕی گولۆ ئاغایە.

گولۆ ئاغا هەستی نیشتمانیی هەبوو، لەپێناوی مافی نەتەوایەتیدا بە نهێنی رێکخراوی پێشمەرگەی کوردی دروست دەکرد، ئەو کاتەی جەنگی جیهانی یەکەم کە خۆم لە ئەرزینجان بووم و ناسی بووم، ناوی گولۆ ئاغا بەڕێز و سوپاسەوە یاد

---

[1] دەڤەری ئەو خێڵەی تێدا جێنشین بووە، چوار چەرخ پێش زایین پێیان دەگوت بالآبیتین (Balabitin). (نووسەر)

دەکەم، چونکە ولاّتپەروەرێکی بەنرخ بوو.

گوندەکانی خێڵی بالابان ئەمانەن:

کیشتم، بولانك، کەرەجەلار، سەلەپور، ساری کایە، کۆمە گیلمەز، سەنسا، هینزۆری، دێی هیزۆری لەناوەڕاستی مەڵبەندی خێڵەکە دایەو لەدەڤەرەکانی شاری ئەرزینجان بێ لە خێڵی بالآبان، زۆر خێڵی دیکەی تێدا دەژی هەروەکو ئەو هۆزانە:

خێڵی دەروێش جەمالان، خێڵی هۆرمەکان، خێڵی شێخ محەمەدان، خێڵی کاریکان، خێڵی زیلان، خێڵی بەلان، خێڵی سیسان، خێڵی روتان، خێڵی هامیکان، خێڵی بۆدیکان، خێڵی باماسۆران، خێڵی ئەلان، خێڵی دیمان، خێڵی کەمان، خێڵی لۆلان، خێڵی کەچەلان، خێڵی کورمەشان، خێڵی ئاریلان، خێڵی شادیان، خێڵی گولابان، خێڵی عەباسیان، خێڵی ئاشوران.

ئەو دوو هۆزەی دواییش هەر لە خێڵەکانی دەرسیمی جودا بوونەتەوەو لە لێواری رووباری فورات جێنشین بوونە.

ناوچەی رەفاهیە

ناوچەی رەفاهیە لە رۆژهەلآتەوە لەگەڵ ئەرزینجان و لەباکوورەوە کەلکیت و لە رۆژئاواوە کۆچکیری و لەلای باشوورەوە تخووبی لەگەڵ کەماه دەگاتەوە سەر یەك.

لە رۆژهەلآت و ڕۆژئاوای ناوچەی رەفاهیە، بەدرێژایی گەلی چارداکلی خێڵی شادیانی لێیە کە (٣٥٠٠) خێزانێك دەبێ و نزیکەی دەهەزار کەسێکە.

لە سەرەتای رێکخستنی شەڕی نەتەوەییدا موستەفا کەمال کە بەگەلی چارداکلی–دا تێپەڕی بوو، ئەوکاتە لە ئەرزینجانەوە گەڕابۆوە سیواس، لەخێڵی شادیان دەترسا نەبادا پەلاماری بدەن. لەبەر هەندێ زۆر ئاگاداری خۆی بوو لە رێگاو لە قسەکانی خۆشی هەروای راگەیاندبوو.

شێوەی زمانی ئەو هۆزە، کرمانجییە و لە رەسەنی خێڵی شادیانی دەرسیمی رۆژهەلآتە و سەرۆکی هۆزەکەش ناوی **کیرمو یوسف** بوو. وەهیب پاشا کردبوویە رەهبەری خۆی تاوەکو جەنگی جیهانی یەکەم کۆتایی پێهات هەر لەجێگای خۆیدا

مابۆوه.

بنەچەو ئەسڵی دەرسیمییان

بۆ ئـەوەی بنەچەکەو رەسەنی کوردی دەرسیمی کە لکێکی گەورەی نەتەوەی کـوردە دیـاری بکـرێ، پێویسـتە چۆنیەتیی هەبوون و پێشکەوتنی کوردایەتی دیار بکـرێ. دروسـت بـوون و پێشـکەوتنی کەسـایەتیی نەتـەوەی کـورد لـە نێـوان چوارچێوەی یاساکانی سروشتدا بزاندرێ.

چوار هەزار ساڵ لە پێش زاییندا لە چیا بەرزەکانی رۆژهەلاّتی ئاسیای بچووکدا سوپارییەکان دەوڵـەتیان دامەزراند، سەردەمێك دەستەلاّتیان گەیشتبووە کەنداوی ئێـران و پاشمـاوەی میراتییـان هـەر مـاوە. دیسـان هـەر لـەو ناوەڕاسـتەدا، میدانییەکان، دەوڵـەتیان دامەزراندبوو پاشماوەی ئەوانیش ماون.

لـە مۆرفۆلۆجـی پاشمـاوەی بەرهەمـەکانی ئـەو نەتەوانـە بـەدەر دەکـەوێ کـە پاشمـاوەی زۆر گـرنگیان بـۆ شـێوە زمـانی کـوردی بـەجێ هێشتووە، هەروەها لە ئـەنجامی تێکـەڵ بوونـی شەپۆلی رەگەزی ئاری–ی نوێ کە لە باشوور و ڕۆژئاواوە هاتـبوون و لـە ئـەنجامی لێکۆڵـینـەوەی مێژووییـدا بەدەردەکـەوێ کە لە باشووری دەوڵـەتی بیـئانە– ئورارتـۆ خێـڵەکانی خـەلدیای چـیایی، بـناغەی ولاّتـی کوردیان دامەزراندبوو.

هەروەکو پرۆفسۆر لیرخ Lerche بۆی دەچێ:

(کوردەکـان نەتەوەیـەکن پاشمـاوەی رەگـەزی گـەورەیان لـە هەڵدیـئایەکان وەرگـرتووە، کـە رەگـەزێکی ئێـرانییە. هەلدیـئای سـێ هەزار ساڵ لە پێش زاییندا بابـلیان داگیر کردبوو، لەبەر ئەوەی ئەو کاتە دەسەلاّتیان بەسەر عێراقدا دەڕۆیی سـوودێکی زۆریـان بـە پێشـکەوتنی دەوڵـەتی ئاشـوور بەخشـی بـوو، بـەپێی لێکۆڵـینـەوەی نـوێ، تیرەیـەکی زۆر ناسـك و جـوان لـە ئەنجامی ئەو تێکەڵ بوونە لەنێوان هۆزەکانی کورددا پەیدا بووە).

مێژوو ئەو رەگەزە ئێرانییانەی بە ئێمە ناساندووە کە ئەمانەن:

ئیـلام، سـۆمەر، مید (مـار)، بـەکتریالی، هەیاسـە (ئەرمـەنی)، فـارس، بـەر بەپێی بۆچـوونی ئـەو نووسـراوانەی کەوتونەتـە دەست کە بەشێوەی زمانی ئەو رەگەزانە

نووسراونەتەوە، ئێستاکە روون بۆتەوە کە:

زمانی ئەگەمەن (فارسی کون)، زمانی ئاڤێستا (زەند) هەبوون و لەو دووانەش بە زمانی (زەند) خوا پەرستن نووسراوەو بە زمانی بەکتریالی دادەندرێن.

فارسی کۆن کە گوتمان: زمانی کوزوارشی بەهلەوییە، هەروەها زمانی های، زمانی هەیاسەی کۆنە و بێگانەش پێی دەڵێن ئەرمەنی.

هەندێ لەنووسراوەکانی پاشای فارس، ئاسور و بابل بەجێ مابوون، بەودواییە روون بۆتەوە کە بەشێوەی زمانی کوردی کۆن نووسراونەتەوەو زمانی مید (مار) هەرچەندە گۆڕانکاریی مێژوویی بەسەردا هاتووە، بەڵام لەبابەت وتووێژ و وێنەوە هەروەکو شێوەکانی زمانی کوردیی ئێستایە.

ئەگەر چ لەبابەت زمانەوە بێ یان لەبابەت وەتەنی ئەسڵییەوە بێ، ئەوا تاکە جێگری میدەکان بەتەنها نەتەوەی کوردە و خۆ ئەگەر ولاّتی مێژوویی میدەکان دیاری بکرێ ئەوا جێگای کوردان بەدەردەکەوێ.

ئێران دەکەوێتە رۆژهەلاّتی خاکی دەوڵەتی کۆنی ئاسوری و لە دوو بەشان پێکهاتووە، بەشێکی شاخاوییە و بەشەکەی دیکەشی دەشتاییە. گۆمی ورمێ لەناو بەشی شاخاویدایە و زنجیرە شاخەکانی ئەلبورز بەدرێژایی کەناری دەریای خەزەر و زنجیرە شاخەکانی زاگرۆس لە راست بە راستی رووباری دجلە لە باکوورەوە بۆ باکووری رۆژهەلاّت و لە باشوورەوە بۆ باشووری رۆژهەلاّت، دیوارێکی شاخاویی بەرزی سروشتی پەیدا دەکا، ئەوجا ئەو جێگایەی بە زنجیرە شاخەکان دەورە دراوە پێی دەڵێن باکووری ئێران کە ولاّتی میدەکان بووە.

میدەکان لەساڵی (٢٨٠٠)ی پێش زایین لەو ولاّتەدا ژیاون، هاموشۆی رەگەزەکانی دراوسێی خۆیان کردووە، یەك لە کاربەدەستانی میدی، **دایاکو** چەند هۆزێکی میدی کۆکردبۆوە و دەوڵەتێکی دامەزراندبوو، لەسەردەمی فراوەرتی پاشای مید–دا دەستی بەسەر باشووری ولاّتی فارسدا گرت، لەپاش ئەویش گیاکسەر بووە پاشا و دەوڵەتی ئاشووری داگیر کردو بەو شێوەیە سنوورەکانی ولاّتی خۆی فراوان کرد، هەر لەدەریای هندەوە تاوەکو دەریای سپی و لە رووباری ئینتوس–ەوە تاوەکو رووباری خالیس (کیزل ئیرماك) دەگرێتەوە مەملەکەتێکی

گەورەی میدی تێدا دامەزراند کە زۆر رەگەزی دیکە لەسەر خاکی ئەو دەوڵەتە دەژیان و ببوون بە مید.

لە ساڵەکانی (٥٥٩–٥٥٢)ی پێش زاییندا، فارسەکان دەوڵەتی میدیان رووخاند، بەلاّم هەبوونی تایبەتی نەتەوەی مید دامەزرابوو، شێوەی زمانەکەی، دەقی خۆی وەرگرتبوو، هەرچەندە هەبوونی سیاسی نەمابوو، بەلاّم هەبوونی نەتەوایەتی گەیشتبووە ئەو رادەیەی کە بتوانێ خۆی بپارێزێ و بەردەوام بێ لە ژیاندا.

ئەگەر وایە دەتوانین بپرسین:

بۆچی ئێستاکە کەس لەناوی مێد ناگا؟

ولاّتی (مید)ی چی لێهات؟

بۆ زمانی (مید) لەبیر کرا؟

نەخێر: ئەورۆکە ئەو نەتەوەی بەناوی کورد ناسراوە، رۆڵەی تاقانەی نەتەوەی میدی کۆنە، چونکە ولاّتی مید بەچەند چەرخ لەژێر چەپۆکی داگیرکەران ئەودەست و ئەم دەستی پێکراوە، بەلاّم هەر ئەو نەتەوە (مید)یە بەناوی کوردەوە لە شاخە بەرزەکان و باخچە جوانەکانی ولاّتی خۆیدا، هەبوونی خۆی پاراستووەو تاوەکو ئێستاش هەر ماوە.

ناوی کورد لەناوی ویلایەتی میدیاوە وەرگیراوە و بە درێژایی زەمانە جێگای مید و میدیای گرتۆتەوە. بۆ راستیی ئەو وتارەم چەند رووداوێکی مێژوویی دەژمێرم:

لە نووسراوەکانی ئاشووریدا ناوی کورد یان کوردۆ هاتووە کە شەڕیان لەگەڵدا کردوون، بێ گومان لێرەدا بەدەر دەکەوێ کە تیرەیەکی میدی بووینە.

مێژووناسەکانی ئەرمەنی: وشەکانی گۆردیان، گۆردویك، مار (مید)، کوردیان بەیەك ناوەرۆك بەکار دەهێنا. هەروەها مێژووناسەکانی چەرخی سێزدەهەم: ڤارتان و گیراگۆس کانتزاگیتزی بۆ یەکەم جار لەباتی بڵێن مار وشەی کوردیان بەکار هێنا.

لەساڵی (١٣١٦)دا هیتوم نووسیویەتی:

(مارەکان: کە ئەمانە بەشێوەی گشتی پێیان دەڵێن کورد) بەم شێوەیە پیشانیدابوو کە مارەکان کورد بووینە و بۆ دیاری کردنی سنووری مارستان[1] واتە تخووبی میدییەکان روون دەکاتەوە و دەڵێ:

(لەوێدا دوو میرایەتی هەبووە و بە دانیشتوانی یەکێکیان دەڵێن سەراگینوس و ئەوی دیکەش گۆرتوالەی کوردی پێدەڵێن.

پاش ئەوەی کە روونمان کردەوە، کوردەکان نەوەی مید بووینە، با بێینەوە سەر کوردەکانی زازای دەرسیم:

لەنووسینەکانی بێستونی دارای یەکەم لەساڵی (٥٢٢–٤٨٥)ی پێش زایینداباسی ناوچەی زوزا کراوە و ئێستاکەش جێگایەك هەیە لە کوردستاندا بەناوی زۆزان کە هەر خۆیەتی، مێژووناسەکان لەو بڕوایەدان کە لە (جەزیرێ) دا جێگایەك بەو ناوە هەیە، هەروەها دەکرێ بڕیار بدرێ کە وشەی زوزا لەگەڵ وشەی زازا یەکن. بەو جۆرە دارا لە نووسراوەکەیدا روونی کردۆتەوە کە زوزا لە میدیا (مارستان) بووە. ئەوجا دەتوانین بڵێین کە کوردی زازای دەرسیم نەوەی بێ گەرد و پاشماوەی میدەکانن. شێوەی زمانی زازای دەرسیم، بەردەوامی زمانی (مار) بووە، چونکە دەرسیمی زۆر تێکەڵ نەبووینە لەگەڵ بێگانە و زۆر پاك و بێگەرد ماونەتەوە، ئیدی ئەو کەسانەی کوردزانی دەکەن و دەیانەوێ لەشێوەی زوبانی (مار) بکۆڵنەوە، ئەوە بۆ ئەو مەبەستە دەرسیم چاکترین جێگایە.

سەردەمێ سنوورەکانی مید دەگەیشتنە زێی خالیس و (زوزا-زازای) دەرسیمی، دانیشتوانەکەی ئەو ناوەڕاستەیان کردبووە مید. بە رووخانی میدیا، خەڵکی ئەو دەڤەرانە جێگای خۆیان بەرنەدا و بەرگرییان لە هەر جۆرە شەپۆلێکی بێگانە دەکرد.

لەکاتی دیکرانی گەورە سەرکردەی پاشایەتیی ئەرتاکسیاسی ئەرمەنستان، زۆر لە ویلایەتەکانی میدی و دەرسیمیش کەوتبوونە ژێر دەستەڵاتی ئەو پاشایەو لەپاش تێکچوونی خانەدانی ئەرتاکسیاش، دەرسیم هەر لەگەڵ ئەرمەنستان مابۆوەو ملکەچی رۆمەکان نەبوو.

---

[1] کوردستان – وەرگێڕ

لەپاش ئەوەی کە ئایینی مەسیحی لە ئەرمەنستان بە رەسمی بڵاوبۆوە، دەرسیمی پشتگیرییان لە ئاینی نوێ نەکرد و هەر لەسەر داب و رەوشت و پیشەی ئاینی خۆیان مابوونەوە و لە جەنگی نێوان ئەرمەنی و ساسانی (ئێرانی)دا، دەرسیم بەڕاستی هەر لەگەڵ ئەرمەنی پەهلەوی مابۆوە.

کە بیزانسەکان دەوڵەتی ئەرمەنیان رووخاند، ئەو کەسانەی لە دەرسیم دەست بەسەر کران، شار بەدەریان کردن بۆ تراکیا، لەپاشدا کرابوون بە سەرباز و شەڕی بولغاریان پێ دەکردن، لەگەڵ ئەوەشدا رێگایان نەدەدا دەستەڵاتی بیزانس درێژە بدا لە وڵاتەکەیان.

لە ساڵی (١٠٩٣)زاییندا کە سەلجوك، بیزانسی شکاند، گەورە پیاوانی کورد لەشارەکانی خوارێ ملکەچی سەلجوکەکان بوون:

شاری ڤان، شاری دیاربەکر، شاری بتلیس، شاری موش، شاری ساسون و شاری بێنگوڵ.

بەڵام دەرسیمی هیچ کاتێ مل کەچ نەبوون و لە ساڵی (١٢٢٤)ی زاییندا کە مەغۆلەکان هێرشیان بردە سەر دەوڵەتەکانی خاریزم و سەلجوك، دەرسیمی رێگای شاخەکانیان لە مەغۆلەکان گرتبوو.

سەردەمی مەغۆلەکان، ئەنەدۆڵ داگیرکرا، هۆلاکۆ پەشموتای کوڕی کردبووە والی–ی سیواس و فەرمانی پێدا بوو کە هێرش بۆ سەر دەرسیم ببا، بۆ ماوەی دوو مانگ شەڕ لەنێوان هەردوولادا بەردەوام بوو، لەنزیك کزل کلیسە لەشکری مەغۆلی شکا، هەروەها دەرسیمی لەگەڵ ئێلخانییەکان جێگری مەغۆلەکان و لەگەڵ ئاك–کۆیونلو شەڕێکی زۆریان کردووە، توانیویانە بوونی خۆیان بپارێزن.

دەڤەری دەرسیم لە سەردەمی عوسمانلیدا

جوولانەوەی سەربازی و داگیرکاری

لە هەموو سەردەمێکی عوسمانیدا، دەرسیم سەربەخۆ بووە، میرنشینیی بەگەکانی کوردی لە پلەیەکی بەرزدا پاراستووە و سەرکەوتوو بووە، هەمیشە بە ئامانجی سەربەخۆیی لەدژی رژێمی تورکان، راپەڕین و داگیرکردن بەردەوام بووە. بۆ ئەوەی لە بنەڕەتی جوولانەوە و داواکردنی مافی نەتەوایەتیی دەرسیم بگەین، پێویستە چاو بەمێژووی کۆنی دەرسیمدا بخشێنین.

لەکاتی پاشایەتیی مەڕسپییاندا، والی-ی ئەو رژێمە لە ئەرزینجان دەستدرێژیی دەکردە سەر ئازادیی دەرسیم، لەبەر هەندێ دەرسیمی لەساڵی (١٣٢٨)زاییندا کوشتیان و بەهۆی ئەو گورزەی دەرسیمی لەکار بەدەستانی مەڕسپییان وەشاند، ئازادیی خۆیان چەسپاند و تاکو کۆتایی سەدەی چواردەمین سەربەخۆیی تەواویان دابین کردبوو.

کە تیمورلەنگ دەوڵەتی مەڕسپی و مەڕڕەش[1]ی تێکداو کۆتایی پێ هێنا، یوسف- رەش سەرۆکی مەڕڕەشەکانی بەدیل گرتبوو، ئەوجا لە باشووری زێی فورات بەرەو ڕۆژئاوا هەڵکشا، بەلام دەرسیمی رێگایان نەدا لەشکری تیمور تێپەڕێ، لەپاش رووخانی تیمور دەرسیمییەکان دووبارە کەوتنەوە شەڕ کردن لەگەڵ مەڕ سپی و عوسمانییەکان و هەردەم ئازادیی خۆیان دەپاراست.

لەکاتی دامەزراندنی پاشایەتیی سەفەوییەکاندا، مەزهەبی شیعی بەئاسانی لەنێوان دەرسیمییاندا بلاوبۆوە، رێزیان لەشا ئیسماعیل سەفەوی دەگرت، بۆ ئەوەی لە جوولانەوەی سەربازیدا، یارمەتیی شا بدەن، قەلاتی کەماهیان بۆ بەجێ هێشت تا بیکاتە بنکەی سەربازیی خۆی بەمەرجێ دان بەسەربەخۆیی دەرسیم-دا بنێ.

لە ساڵی (١٥١٤)دا سوڵتان سەلیم، لەشکری شا ئیسماعیلی دەرکرد، بەلام دەرسیمی رێگایان لە لەشکری عوسمانی گرت و نەیان هێشت بچێتە ناو دەرسیم-

---

[1] دوو هۆز بووینە، لە تورکستان-ڕا هاتبوونە کوردستانی باکوور و لە گەڵ کوردان ژیابوون و دەوڵەتیان دامەزراندبوو، پێیان دەگوتن: (ئاك كۆینلو) مەڕسپی و (کەرە كۆینلو) مەڕڕەش.

ەوە، هەروەها قەڵاتی (کەماە) کە بنکەیەکی سەربازیی سەخت بوو کەوتەوە دەستە خۆیان.

بۆ ئەوەی سوڵتان سەلیم، کوردستان بخاتە ژێر دەستەڵاتی عوسمانییەوە، نیازی وابوو هێزی سەربازی بەکاربێنێ، لەبەر هەندێ محەمەد بەسمێڵ پاشای بە پارێزگاری سنووری کوردستان– ئێران دامەزراند بەوالی لەشاری ئەرزینجان. بەم جۆرە شەڕ بەردەوام بوو لەنێوان مەڕسپییان کە ڕێبازیان سوننی بووە، لەگەڵ لەشکرانی عوسمانی لەلایەك و کوردەکانیش لەلایەکەی دیکەوە بە تەنها لەمەیدانی جەنگ دابوون.

سوڵتان سەلیم هەر چەندە دەیەویست بە ناوی ئایینەوە شەڕ بکا، بەڵام نیازی وابوو شا ئیسماعیل لەناو ببا، چونکە وەکو خۆی تورك بوو، ئامانجی دیکەشی ئەوەبوو ڕێبازی شیعی لەناو بباو ڕێبازی سوننی لە ئێراندا بڵاوبکاتەوە و نەتەوەکانی ئێرانی بە تەختی پاشایەتیی عوسمانی ببەستێتەوە و بیانکاتە تورك، بۆ راستی قسەکەم: لەپاش داگیر کردنی میسر نازناوی خەلیفەی ئیسلامی وەرگرت و گەیشتە پلەی هەرە بەرزی ئیسلامەتی، ئەوجا بە شێوەیەکی نەرم کۆمەڵەی ئیسلامی دەلاواندەوە، بەتایبەتی شیعەکان، بۆ ئەوەی بە تەختی رژێمی عوسمانییان ببەستێتەوە و بیانخاتە ژێر دەستەڵاتی خۆیەوە.

هەروەکو لە پێشدا باسمان کردووە، سوڵتان سەلیم لەشەڕەکانیدا بەناوی مەزهەب، چل[1] هەزار کوردی شیعەی بێخەتا و بێ چەکی کوشت، بەڵام کە زانی ناتوانێ بەهێزی سەربازی دەست بەسەر کوردستاندا بگرێ، ئەوجا پەنای بردە بەر مەلا ئیدریس بتلیسی–ی کورد، ئەو پیاوە زۆر بەلێنی بە کوردان دابوو، بۆیانی روونکردبۆوە کە سەربەخۆیی بۆ کوردان پەسند نییە، بەو شێوەیە (پەیمان[2])ێکی لەگەڵ کوردان مۆرکردبوو، بەڵام دەرسیمییەکان لەناوەرۆکی پەیمانەکە گەیشتبوون و بەشدارییان تێدا نەکردبوو، هەروەها کە سوڵتان سەلیم بۆ میسر بەڕێ کەوت، زۆربەی زۆری لەشکرەکەی لەگەنجانی کوردستان پێك هێنابوو، بەڵام

---

(1) لەژێر پەردەی ئیسلامەتی ئەو کارەساتەی نایەوە.

(2) چۆن پەیمان دەدرێ کە ئازادی بۆ نەتەوەی کورد دروست نییە، لەکاتێکدا هەموو نەتەوەیەك مافی سەربەخۆیی هەیە! – وەرگێڕ

دەرسیمی بەشداریی ئەو لەشکرەشیان نەکرد.

ئیدریس بتلیسی ناکۆکیی خستە نێوان کوردەکان و، محەمەد پاشا بەسمێڵ سوودی لەو هەلە وەرگرت و هێرشی بردبووە سەر قەڵای کەماھ و بەو جۆرە نیشانەی ئازادیی کوردستان کەلەسەر شاخێکی بەرز دروست کرابوو، کەوتە ژێر دەستی تورکانەوە.

تورکەکان هەروەکو پیشەی خۆیان، هەرچی شوێنەوارێکی کورد لەقەڵاتی کەماھ–دا هەبوو، هەرچی نووسراوی سەر دیوارەکانی قەڵاتەکە لەبابەت مێژووی کوردەوە هەبوون تێکداو رەش کردەوە، بەم شێوەیە، لەساڵی (٩٢١) کۆچیدا (کەماھ) کەوتە ژێر دەستی تورکان، پاسەوانەکانی قەڵا کە بە تەگبیری ئیدریس بتلیسی چەکیان داناو هەر هەموویان، رژێمی تورکیا لەسێدارەی دابوون، دانیشتوانی کەماھ بە ناچاری چین بەچین کۆچیان دەکردو دەچوونە دەرسیم.

یاوز سوڵتان سەلیم بەپێی ئەو پەیمانەی لەگەڵ میرەکانی کورداندا کردبووی، دانی نابوو بە میرایەتیی کورد بەوێنەی کۆنفەدراسیونێك کە بە تاجی عوسمانییەوە بەند بوون، هەرچەندە دەرسیمی لەپەیمانەکەدا بەشدار نەببوون و خۆیان لە تورکان دەپاراست، بەڵام سوڵتان سەلیم بەباشی دەزانی لەو کاتەدا گێچەڵ بەدەرسیمییان نەکا.

شەڕ تا سەردەمی سوڵتان سولەیمانی قانوونی و تاساڵی (١٥٤٠)زایین راگیراو لەو مێژووەدا کاتی خۆسازدانەوەی عوسمانی، قایمقام و پارێزگار و والی لە دەرسیمییان دیاری دەکران. هەر لەو کاتەشدا دەرسیم دەستەلاتی رژێمی تورکیای نەدەناسی و سەربەخۆیی میرایەتیی کوردی دەپاراست.

هەرچەندە لە (١٦٣٥)ی زاییندا سوڵتان مورادی چارەم نیازی وابوو میرایەتیی کوردان لەناو بباو هێرشێکی سەربازی تا شاری ئەرزرۆم کردبوو، بەڵام نەگەیشتبووە ناو دەرسیم، و تاکە زەرەری ئەو پاشایە ئەوەبوو تەنها خێڵەکانی کوردی نزیك دەرسیمی، ئاوارەی جێگای دیکە کردن.

وا لەبەر چاوە کە رژێمی تورکیا هەمیشە تەگبیری بۆ خۆپاراستنی خۆی دەکرد، نەبادا خێڵەکانی کورد پەلاماری بدەن، لەبەر ئەوە بەکۆمەڵ سیخوڕی

بەناوی والی– قوماندان رەوانە دەکردە کوردستان، تاکو لەناو خێڵەکاندا کێشەو لێکدان پەیدا بکەن، جار و باریش کە بۆی گونجابایە هێزی سەربازی بەکار دەهێنا.

هەرچی دەرسیمییەکانن، ئەوانیش ئەگەر بۆیان بگونجابایە پەلاماری ناوچەکانی تورکیان دەدا، تەنها بۆ سەربەستی ناوەخۆیان هەوڵیان دەدا. هەرچەندە رێگاو شوێنیان بۆ دادەندرا، بەلاّم نەیان دەتوانی لەگەڵ کوردەکانی جێگای دیکە رێك بکەون و شۆڕشێکی گەورەی کورد بەرپا بکەن، هەروایان دەزانی هیچ کاتێ هێزەکانی تورکیا دەستەلاّتیان بەسەر دەرسیمدا ناشکێ، هەروەها نەیانخستبووە بەرچاوی خۆیان وەك چۆن لەو ساڵانەی دوای (١٩٣٧–١٩٣٨)زاییندا دەکەونە بەر هەڵمەتێکی سەربازی و پەلامارێکی بەردەوامی لەشکرێکی سازو چەکدار، چونکە بەسەر زۆر جووڵانەوەی سەربازیدا سەرکەوتبوون، ئیتر هەر بەو چاوە تەماشای کارەساتەکەی ئەو دواییەیان دەکرد، لەبەر هەندێ یەکدییان نەدەگرت و خۆیان تەرخان نەدەکرد لەبەرانبەر هەرجۆرە جووڵانەوەیەکی سەربازی لە داهاتوودا، ئێستاکە کاتی ئەوە هاتووە بەکورتی باسی چەند جووڵانەوەیەکی سەربازی عوسمانی لەدژی دەرسیم و داواکانی سەربەخۆیی دەرسیم بکەین.

کارەساتی دەروێش پاشا

(١٢٧٨- ١٢٨٢ کۆچی)

دەرسیمییەکان زۆر بەگەرمییەوە داوایان لە رژێمی تورکیا دەکرد کە داخوازییەکانیان بۆ جێبەجێ بکا. لەسەرینی ئەمەوە سەرکردەی سەربازی ئەرزینجان، محەمەد دەروێش پاشا، بۆ سەر دەرسیم بەڕێکەوت. شەڕێکی زۆر کرا و لەبەر سەرمای زستانە، لەشکری تورك بەناچاری دەستی بە پاشەکشە کرد، ئەگەرچی لە ساڵانی دووەم و سێیەمدا چەند هێرشێکی دیکەی کردە سەر دەرسیم، ئەوانیش هەر بەشکستی دەروێش پاشا کۆتاییان پێهات و خێڵەکانی دەرسیمی هاوکاریی یەکدییان دەکردو، دەستکەوتێکی سەربازی زۆریان بەدەست هێنا.

جووڵانەوەی سەربازی

سەمیح پاشا، ئیسماعیل پاشای کورد و موختار ئەحمەد پاشا

(١٢٩٣- ١٢٩٤ کۆچی)

لە جەنگی رووسی– عوسمانی ساڵی (١٢٩٣کۆچی/١٨٧٧ز)دا، کە لەشکری عوسمانی دەستی کرد بە پاشەکشە، رژێمی تورکیا داوای لە دەرسیمییان کرد کە یاریدەی بدەن و بەڵێنیشی پێدان کە چەك و فیشەکیان پێبدا، بەڵام دەرسیمی داوای مافی نەتەوایەتییان دەکرد و رژێمی تورکیا بەو مەرجە رازی نەدەبوو. دووبارە سەمیح پاشا داوای لە دەرسیمییەکان کرد کە هاوکاریی بکەن لە دژی لەشکری رووس، لەبەر ئەوەی کە دەرسیمی لەپێشدا دەیانەویست مافی خۆیان بچەسپێنن، نەچوونە ناو شەڕەکەوە.

هەر لەوکاتەدا سولەیمان ئاغا لەدەرسیم فەرمانڕەوابوو، دوازدە هەزار چەکداری رێك و کەرستە دروستی لەخێڵەکانی کورد هەبوو و ملی بۆ دەستەڵاتی رژێمی تورکیا کەچ نەکردو بە پێنج هەزار چەکدارەوە پەلاماری لەشکری تورکی دا، هەروەها پێنج قەلأی پارێزراو لەدەستی کوردان–دا بوو کە سەر بە ناوچەی دەرسیم بوون، شاه حوسەینی قایمقامی کۆزیجان سەرۆکی پاسەوانی یەك لەو قەلأیانە بوو، لەسەرینی ئەمەوە سەمیح پاشا نووسراوی بۆ شاه حوسەین رەوانە کرد کە دەهەزار چەکدار لە دەرسیمییان بنێرێ بۆ یاریدەی لە شەڕی رووسەکان، بەڵام لەبەر ئەوەی کوردەکان دراوسێی رووسیا بوون و لەگەڵ تورکان نەدەگونجان، شاه حوسێن داواکەی سەمیح پاشای جێبەجێ نەکردو رەتکردەوە و بنکەی سەربازیی ناوچەی مەزگەرت و هۆزاتیان سووتاند، ئەوجا بۆ ئەوەی هێرش بکەنە سەر دەرسیم لەساڵی (١٢٩٤ی کۆچیدا)(١٨٧٨ز)دا ئیسماعیل پاشای کورد رەوانەی سەر دەرسیم کرا، لە پێشدا داوای لە خێڵی بەختیاری نزیکی هۆزات کرد کە بێتە ژێر فەرمانی رژێم، هەرچی خێڵی بەختیار گەمارۆی هۆزاتی دابوو، ئیسماعیل پاشا چەند خێڵێکی کوردی بەفێڵ رازی کرد کە هاوکاری لەگەڵ دوازدە تابووری[1] سەربازی بکەن، بەوجۆرە گەمارۆیەکەی سەر

---

(١) تابوور= فەوج –وەرگێڕ

هۆزاتـی شـکاندبوو، ئیـدی بـەو سەرکەوتنە دەنازی و هێرشی کردبووە سەر خێڵی بەختیار، بـەڵام لەشـکری تورکیـا شـکاو چـەند کەسـێکیش کوژرا و زۆریش بەدیل گیرابـوون، ئـەوەی مابوونـەوەش پـەرت و بڵاوبوونەوە. لەپاش تێکشکان و گۆڕانی ئیسـماعیل پاشـای کـوردی، موخـتار ئەحمەد پاشا هاتبووە جێگای، بەڵام ئەویش لەدەست کوردان سەری بە ئەنجامی برادەرەکەی گەیشت.

دەرسـیمی دەیانەویسـت ناوچـەی شـاری ئەرزرۆم تادەگاتە سنووری کەلکیت–بایـپورت بخەنـە بندەسـت خۆیان، لەبەر ئەوەی دەستەیەك بە سەرۆکایەتیی عەلی شەفیق پاشا رەوانەی دەرسیم کرابوو بۆ ترساندنی خەڵکەکە، بەڵام ئەو دەستەیە لەلایـەن دەرسـیمییانەوە چـەك کران و بەدیل گیران. لەبەر هەندێ عەلی شەفیق بە بەهانەی خراپ بەکارهێنانی دەستەڵات لە لەشکر دەرکرا.

رژێمـی ئەسـتەنبۆڵ تێگەیشـتبوو کـە دەرسـیم لەبەرانـبەر بەکارهێـنانی هێـزی سـەربازیدا سـەر دانانەوێـنێ، لەبـەر ئـەوە موشـیر زەکـی پاشای لەساڵی (١٣٠٩ی کۆچـی/١٨٩١ی ز)دا رەوانـەی ئـەو ناوچەیە کردبوو، بۆ ئەوەی دڵـی دانیشتوان بە نەرمی رازی بکا.

زەکـی پاشـا لـەو بـارەوە لەگـەڵ سـەرۆکی خێـڵەکان گفـتوگۆی دەکرد، چەند مـنداڵێکی ئەمانەی رەوانەی ئەستەنبۆڵ کرد کە لە قوتابخانەی خێڵەکان بخوێنن. ئـەم قوتابخانەیە، بۆ ئەو ئامانجە دامەزرابوو کە دوای خوێندن تەواوکردن بە پلەی یـاریدەدەری سـەرۆك لەژێـر چـاودێریی رژێـم دادەمـەزران، هـەروەها خـەڵاتی بـۆ دەرسیمییان رەوانە دەکرد و لەگەڵیان رووی خۆشبوو، دەرسیمی بەو جۆرە چەند سـاڵێك بـەبێ شـەڕکردن رایـان بـوارد. دەرسـیمی نیازیـان وابـوو لەنـەرمی و بـێ دەنگیـی رژێمـی تورکیا سوود وەربگرن، هەوڵیان دەدا ناوچەی دەستەڵاتی خۆیان فـراوان بکـەن، دەوروبـەری شـاری ئەلازیز و مەلاتیا بخەنە ژێر دەستی خۆیانەوە، بـەم جـۆرە تـادوای سـاڵی (١٣٢٣ی کۆچـی/١٩٠٤ی زایـین) دەرسـیمی کۆسـپێکی گەورەیان خستە پێش دەستەڵاتی رژێمی تورکان لە کوردستاندا.

جووڵانەوەی سەربازی بۆ سەر دەرسیم

(١٣٢٣ای کۆچی)

سەرۆکی خێڵی کورەیشان، عەلی چاوش، تاوەکو ناوەڕاستی ساڵی (١٣٢٣)ی کۆچی هەر لە پەلاماردانی ناوچەکانی ژێر دەستەڵاتی رژێمی تورکیا بەردەوام بوو. لێرەدا بەهێزێکی چوار هەزار چەکدارییەوە بەرەو ئەلازیز و لەگەڵ خێڵەکانی ، رەسیك و شەمکان بۆسەر کەماه و چیمیشکەزەك بەڕێ کەوتبوون، سەرۆکی لەشکری تورك نەشئەت پاشا لە خەرپوت، ئامیرلیوا خالسی لەگەڵ حەفت تابووری سەربازی رەوانە کرد، لەپێشدا خالیسی پەلاماری خێڵی شەمکانی دابوو، لەبەر ئەوەی خێڵەکان کشابوونەوە تەغەر و گەلیی عەلی و خۆیان دامەزراندبوو، لە بۆسە–دا بوون بۆ بەرەنگاربوونەوەی لەشکری تورکیا، تابوورەکانی دوژمن کە گەیشتنە گەلی(دەیرمەن– دەرەی) تووشی رووداوێکی زۆر ئاڵۆز بوون، چونکە ناوچەکە زۆر بەکۆسپە و ڕەق و شاخاوی بوو. لەبەر ئەوەی جەنگاوەری کورد زۆر بە ئاسانی گەمارۆیان دان و لەناویان بردن، بریندار و دیلەکانیش لەگەڵ لاشەی سەرۆکی لەشکرەکە ئامیر لیوا خالیسی رەوانەی هۆزات کرابوونەوە، بەو جۆرە لەشکری نەشئەت پاشا لە کوشندەی زستاندا پاشەکشەی بۆ شاری ئەلازیز کرد.

جووڵانەوەی سەربازی

(١٣٢٤ای کۆچی)

گرنگترین جووڵانەوەی سەربازی بۆسەر دەرسیم ئەو جووڵانەوەیە بوو، کە نەشئەت پاشا لەساڵی (١٣٢٣)ی کۆچیدا دەستی پێکرد، ئاژاوەیەکی زۆری خستبووە نێوان دەرسیمییان. لەسەرەتای نیسانی (١٣٢٤)ی کۆچیدا ئیدارە ئیبراهیم ئاغا سەرۆکی خێڵی کۆچان بۆ ئەوەی پەیمانێك لەگەڵ خێڵەکانی کوردا ببەستێ پێش هەموویان چووبووە ماڵی سەرۆکی خێڵی کەرەبال، محەمەد ئاغا کوڕی کانگو، مەسلەتی لەگەڵدا کردبوو، چونکە لەکۆنەوە دوژمندارییان هەبوو، هەروەها خێڵەکانی دیکەی دەرسیم هەموویان بەشداریی پەیمانەکەیان کردبوو. بەو جۆرە هەموو خێڵەکان بە تێکڕایی شۆڕشێکی گەورەیان ساز دا. ئەو

پەیمانەی نێوان خێڵەکان بە هۆی کەکو ئاغای کوڕی عەلی شێرئاغای سەرۆکی خێڵی فەرهادانەوە پێك هات.

چەند سەربازێك لە هۆزات جێگیر ببوون، پێش هەموو شتێ خواردن و کەرەستەی شەڕی ئەمانە لەنێوان **هۆزات و ئاوی سارد** بوو، دەستی بەسەردا گیرا، هێزی پۆلیس لە **شەڤاك** چەك کرا و فەرمانبەری تورك هەر هەموویان دەرکران و لە جێگایان فەرمانبەری کورد دامەزران، بەهۆی ئەو سەرکەوتنانەوە هەموو خێڵەکانی دیکە هاتنە نێو پەیمانەکەوە. بنکەی سەربازی ناوەڕاستی **کەکپەر** لەژێر چاودێریی خێڵی لاچینان بەشکاوییەوە چەك کران و ڕەوانەی هۆزات کرانەوە. خەتی تەلگرافی هۆزات– ئوڤاجك و هۆزات– ئەلازیز بڕا. ڕێگایەکانی پەڕینەوە، لەزێی فورات کە لەشاری پەرتەك هەبوون هەر هەموو خرانە ژێر دەست و خۆیان تەرخان دەکرد بۆ هێرش بردنە سەر ئەلازیز. هەموو خێڵەکانی کورد لێکڕا هەڵسابوونەوە وردە پەلاماری خێڵە تورکییەکانی نزیکی خۆیان دەدا. بەوجۆرە بەکو ئاغای ناودێر، سەرۆکی خێڵی کەچەلان، ناوەڕاستی ناوچەی پلومەری خستە ژێر دەستەلاتی خۆیەوە.

ئەو ڕووداوانە کاربەدەستانی سوڵتانیان ترساندبوو، هەروەها دەرسیمییەکان، لەنێوان خۆیاندا جۆشیان گرتبوو، وا دەزاندرا کە پەنجەیەکی بێگانە لەجێبەجێ کردنی ئەو کارانەدا هەبێ. ئەگەرچی چەند لایەنێکی کورد نەبێ، هیچ ڕژێمێکی بێگانە دەستی یارمەتیی بۆ نەتەوەی کورد درێژ نەکرد بوو لە لایەن هیچ بێگانەیەکەوە فێر نەکرابوون کە لەدژی ڕژێمی تورکیا شەڕ بکەن.

لەوکاتە ترسناکەدا بەپێی فەرمانی ڕژێمی سوڵتانی:

تابووری هەشتەمی سەربازی لە ئەرزینجانەوە لەگەڵ لیوای سوارەی (٢٦)هەم لە کەماه و لیوای تۆپچی پیادەی (٢٥)هەم بە گەلی مەرجاندا بۆ پلومەر ڕەوانەکران.

هەروەها تابوورەکانی یاریدەدەر لەو شارانەی خوارێ:

کەلکیت، بەیبورت، ترابزون، ئەرزڕۆم، کەرەهیسار و حەمیدیە.

لەکۆچ هیساری: هەموو تابوورەکانی (یاریدەدەر) داوا کرابوون کە بگەڕێنەوە

بۆ ناو لەشکر و چەك هەڵبگرنەوە. ئەوجا ئەو هەموو هێزانەی لەسەرەوە دیاریمان کردن، بەتێکڕایی هێرشیان بردە سەر خێڵەکانی ئوڤاجك و پلۆمەر لە کێوەکانی مونزور. ئەو هێزانە لەسەرەتای حوزەیراندا لەلای باکوورەوە بەسەرکردایەتیی عاتیف پاشا هاتن. ئەو تابوورانەی لە دیاربەکرەوە دەهاتن لەگەڵ لەشکری نەشئەت پاشا هەموویان بوونە (٢٢) تابووری سەربازی هەروەکو لە مێژووی جەنگی تورکدا نووسراوە، لەشاری ئەلازیزەوە بەڕێ کەوتبوون بۆ بەرەکانی جەنگ، ئەوجا رژێم لەنێوان خێڵەکاندا بڵاوی دەکردەوە کە ئەو هەموو لەشکرەی رەوانە کردووە، تەنها بۆ هەڵمەت بردنە سەر خێڵەکانی دەرسیمی ڕۆژ ئاوایە لەبەر ئەوە لە دەرسیمی ڕۆژ هەڵاتدا تەنها خێڵی کەچەڵان نەبێ، هۆزەکانی دیکە بەشدارییان لەو شەڕانەدا نەکردبوو.

خێڵەکانی دەرسیمی ڕۆژئاوا هەر هەموویان پەیمانیان دابوو هەتاکو دوا هەناسەیان لە دژی لەشکری تورکیای داگیرکەر شەڕبکەن و خێزانەکانیان بردە ناو شاخەکان و خۆشیان لە خەتی پێشەوەی شەڕدا لەسەنگەران دامەزراند.

لەپێشدا هۆزەکانی فەرهادان و کەرەبال و کۆچان، دەستوەکەرییەکی باشیان لەناوچەکانی **بەرگینی و سورپیان و جەوزلك**–دا کرد، هەروەها بە درێژایی رێگای **پەرتەك و هۆزات** گەرمەی شەڕ بوو، **کەکۆ ئاغای کوڕی قارەمان ئاغا** لەو شەڕەدا سەرکردەی لەشکری کورد بوو مێرخاسییەکی زۆری پیشان دا و هێزەکانی تورك بەهەموو توانایانەوە، چوار رۆژان شەڕیان پێکراو نەگەیشتنە هۆزات و بەرامبەر بەو هەموو لەشکرو قۆشەنەی تورك، رۆڵەکانی کورد سەریان دانەنەواند. ئەوجا سەربازی تورك بە ناچاری ملی کەچ کرد و چین بەچین چەکی دادەنا. لەشکری تورك تێکچوو پەرت و بڵاوبۆوە، ئەوەی چەکی فڕێ نەدابوو، بەرەو ئەلازیز دەگەڕایەوە. لەوکاتدا کەکو ئاغاش وەکو مێگەلە مەڕ، سەربازی تورکی بە پێشە خۆیدابوو چەکی دەکردن. سەربازێك گوتی من تفەنگی خۆم دەدەمە دەست ئاغا و تفەنگەکەی بۆ کەکو ئاغا درێژ کرد و دەستی پێدا هێناو کەکو بەسەختی بریندار بوو گیانی خۆی بە کوردستان سپارد و لە کانگەی دەروونی نەتەوەی کوردەوە ناشترا.

لەناوچوونی کەکو ئاغا بەو شێوەیە کارەساتێکی زۆر گەورە بوو بۆ نەتەوەی کورد، لەبەر ئەمە لەپاش حەفتەیەك لێکدان، خێڵەکان دەستیان کرد بە پاشەکشە و بۆ دواوە گەڕانەوە.

ئەوجا لەشکری تورك توانی بچێتە ناو شاری هۆزات و ئەو سەربازەی لە کەکو ئاغای دابوو خەڵات کرا و پلەی سەردەستەی پێ درا.

کەکو ئاغا بەیەك هەفتە شەڕکردن ناوی زۆر بە ئازایی لە دەڤەرەکانی نێوان هۆزات– ئەلازیزدا دەرچوو.

لەوکاتەی نەشئەت پاشا گەیشتە ناو شاری هۆزات، سەرۆکی خێڵی کەرەباڵ و سەرۆکی خێڵی بەختیار، پەنایان بردە بەر نەشئەت پاشا و هاوکارییان لەگەڵ لەشکری تورکدا کردو کەوتبوونە پێش لەشکر و ڕێگایان پیشان دەدان، بەوجۆرە لەپازدەی حوزەیرانەوە بە (٣١) ڕۆژان لەشکر گەیشتە چیای توژیك کەتاکو ساڵی (١٩٣٨)ز تاکە سەربازێکی تورك چییە، پێی بەو ناوە نەکەوتبوو کە گرنگترین دەڤەری دەرسیمی ڕۆژئاوایە و گوندەکەی سەید ڕەزا، ئاغدات کە لە بناری ئەو شاخەیە، کرا بە بنکەی سەرکردایەتیی سەربازی لەشکری تورك، بەو شێوەیە لە (٧/ تەمووزی/ ١٣٢٤) کۆچی دا سی و پێنج تابووری سەربازی نیزامی و یاریدەدەر لەگەڵ لیوایەکی سەربازی سوارەی خێڵی جەبرانی لەدژی شۆڕشگێڕانی دەرسیمی ڕۆژئاوا لەشەڕدا بوون. بەڵام مێژووی شەڕی تورك دوور لە ڕاستی ئەمانەی پیشان داوە !

(٢٦) تابووری پیادە و (١) یەك لیوای سەربازی سوارەی خێڵی جەبرانی و دوو تابووری چیایی و دەستەیەك تۆپی چیایی (١٥) تۆپ.

خێڵەکان هەر بەگشتی ماڵ و خێزانیان بردبووە ناو شاخەکان و زۆریشیان بۆناو هۆزەکانی دەرسیمی ڕۆژهەڵات چووبوون.

لەشکر لەبنکەی سەرۆکایەتی بەدوور کەوتبۆوە، لە ڕاست و چەپ و لەدوایدا، شۆڕشگێڕانی کورد لێیان دەدا و دەستیان بەسەر خواردن و کەرستەی سەربازی دا دەگرت. سەرباز برسی بوو، دەستی کرد بە گۆڕینەوەی چەك و تەرەقە بەنان و ماست لەگەڵ هۆزەکانی دانیشتووی ئەوان دەڤەران. هەروەها جەنگاوەرەکان

دەستیان بەسەر چەکی قورس کە لەدوای لەشکرەوە دەهات دادەگرت. بێجگە لە ئەوەش نەخۆشیی تیفۆس لەناو لەشکردا بڵاوبێوە.

جەنگاوەری هۆزەکانی کەچەلان و لۆلان و بالان بەسەرکردایەتیی بەکۆ ئاغا بەرەو پلومەر دەچوون و لە دەڤەرەکانی دەنزی و هەرسیٚ تووشی شەڕێکی دژوار هاتن لەگەڵ تورکاندا. شەڕەکە، دەرسیمی ڕۆژهەڵاتیشی گرتەوە، هۆزەکانی حەیدەران و دەمەنان گەیشتنە هاواری شۆڕشگێڕانی کورد و لەشاخەکانی ئەشکەرەکدا زەرەرێکی زۆریان لە لەشکری تورک دابوو، بەڵام لەبەر هێزەکانی تورک کە لەلای ترابزونەوە هاتبوون، شۆڕشگێڕەکان کشابوونەوە ناو شاخەکانی حەیدەران و لەبەر سەختیی جێگایەکە، لەشکری تورک نەیدەتوانی هەڵمەتیان بباتە سەر.

لەو سەردەمەدا هۆزەکانی ئوڤاجك لەو راستەی کە پێی دەڵێن قشڵە رێگای لە لەشکری تورك گرتبوو کە لەلای کەماھ– ڕا دەهاتن. بنەوانی جۆگەی ئاویان تێکداو لەو کەرخدا هێزەکانی کورد دەستیان بەسەر رێگای هوزات– ئۆڤاجك–دا گرت، بەوجۆرە لەشکری تورك رێگای کشانەوەی لێگیرا و لەبەر هەندیٚ تووشی گێروگرفتێکی سەخت و نالەبار هات.

لەبەر ئەو کارە ترسناکە نەشئەت پاشا بەناچارییەوە داوای شەڕ راگرتنی لەسەرۆك خێڵەکان کردو بەڵێنی پیٚ دابوون کە داخوازیی کوردان جیٚبەجی بکاو چەند سەیدێك کەوتنە نێوان هەردوولا و تکایان لەخێڵەکان کرد چیدیکە پەلاماری لەشکر نەدەن، بەمەرجیٚ رژێم تۆڵەو قەرەبووی زەرەرەکانیان بداتەوە. لەبەر ئەوە پێش هەموو کەسێك نوری کوڕی خەلیل ئاغای سەرۆکی هۆزی کەچەلان (کالان) غاریدا بۆ تۆڵە وەرگرتن.

نوری چووە لای نەشئەت پاشاو لەگەڵی پێك هاتەوە و لەسەر بەڵێنی نەشئەت پاشا، سەرۆکی خێڵی شەمکان و سەرۆکی خێڵی ڕەسیکان و لەگەڵ ئیدارە ئیبراهیمی سەرۆکی خێڵی کۆچان و دیاب ئاغای سەرۆکی خێڵی فەرهادان، نوری هەر هەموویانی لەگەڵ خۆی بردنە بنکەی سەربازی بۆ لای نەشئەت پاشا، بەهۆی ئەو پیاوانەوە نەشئەت پاشا نیازی ئەوەبوو دەرگای خۆی بۆ سەید رەزا و

سەرۆکەکانی دیکەی کورد بکاتەوە بەڵکو دەچنە لای، ئەگەرچی بەهۆی بڵاوکردنەوەی بەیانی مەشروتیەت و گوایا خوێنڕژتن قەدەغەکراوە و چیدیکە شەڕکردن دروست نییە، بەڵام سەید رەزا و سەرۆکەکانی ئوڤاجك وەڵامیان دابۆوە، کەناچنە لای نەشئەت پاشا تاکو دوا تنۆکەی خوێن، ئازادیی خۆیان دەپارێزن. هەر لەبەر ئەوەش دیاب ئاغا نەگەڕایەوە لای، لەشکر زۆر پەریشان بوو، بە پێشڕەویی ئەو ئاغایانەی لەلای مابوونەوە لەشکر لە چیای ئاغداتەوە پاشەکشەی کرد، تاوەکو نزیکی ئوڤاجك، ئەوجا لەباتی چاکەی ئاغاکان بداتەوە کە لەلای لەشکر مابوونەوە و پێشڕەوییان کردبوو بۆ لەشکر کێشانەوە، لەپێش هەموویان عەلی ئاغا درایە بەر رستەی تفەنگان. ئەوانی دیکەشیان لەگەڵە خۆ بردبووە هۆزات، نەخۆشیی تیفۆس چارەی نەدەکرا، لەشکر کشایەوە ئەلازیز، ئەوجا لەپاش چوار رۆژان نەشئەت پاشا هەر بەو نەخۆشییە سەری نایەوە و مرد، سەرۆك خێڵە گێلەکان کە لە بنکەی سەربازی مابوونەوە و چاوەڕێی خەڵات کردن بوون، بەدەستبەسەری رەوانەی ئەلازیز و لەوێشەوە بۆ بەندیخانەی دیاربەکر رەوانە کران و دوایە باسی لێکۆڵینەوە و دادگایی کردنیان دەکەین.

لە تخووبی شەڕی ئەرزینجانەوە:

شێرە کوڕانی خێڵەکانی ئوڤاجك راوی لەشکری شکاوی تورکیان دەنا کەبەرەو ئەرزینجان پاشەکشەی دەکرد، سەربازەکان زۆر ماندوو، ڕووت، برسی و پەریشان ببوون، نەخۆشی لەناویاندا بڵاوببۆوە، لەهەر لایەکەوە تابوورەکان چەکیان فڕێ دەدا و هەڵدەهاتن یان خۆیان دەدا دەست کوردانەوە.

ئاتیف پاشا بەناچاری لەشکری لەشاری پلومەر کۆکردەوە، چونکە لەشکر دەستی بەسەرکێشی کرد و فەرمانی بەجێ نەدەگەیاند و تابوورەکانی یاریدەدەر گۆڕینیان دەویست.

سەرلەشکری چوارەم بەناچاری داوای لە وەزارەتی جەنگ کرد لەبارەی ئەو سەربازانەی کە خزمەتی رەسمییان تەواو کردبوو، هەروەها لەبارەی بەڕێ کردنەوەی سەربازەکانی یاریدەدەر. لەسەر ئەو داوایە رژێم لە (١٣) ئەیلوولدا دەستی بە (تەسریح)کردنی تابوورەکانی یاریدەر (ئیحتیات) کرد، کوردیش زۆر

بەخۆشییەوە سەیری دەکرد کەچۆن لەشکری تورک شپرزە بووە.

سەربازی تورک چەك و فیشەكی خۆی دەدایە دەرسیمییان و دەکشاوە بۆ ئەرزینجان یان ئەرزرۆم، بەوجۆرە لەگەڵ بەسەرکەوتنی دەرسیمییاندا، شەڕ کۆتایی پێهات.

لەشکرانی کوردی لەسەنگەرەکانی خۆیان چەقی بوون و داوایان لە رژێمی تورکیا دەکرد کەئەو کوردانەی لەزینداندان، بەر بدرێن.. ئەگەرنا هێرشی گەورە بۆسەر رژێم دەکەن. لەبەر ئەو هۆیانە دیاب ئاغا سەرۆکی خێڵی فەرهادان بەرگی خۆی گۆڕی بوو، لە دەرسیمەوە چوبووە ترابزون و ناڕەزایی بەتەلەفون بۆ ئەستەنبۆڵ بەرپێکرد سەبارەت بە هێرش و پەلاماری سەربازی بۆ سەر دەرسیم، بەڵام لەئەستەنبولڵ داوایان کردبوو کەخۆی بچێ، ئەوجا خۆی چووە ئەستەنبۆڵ و گفتوگۆی لەگەڵ وەزارەتی ناوخۆ و وەزارەتی دەرەوە کرد بۆئەوەی لێکۆڵینەوەی یاسایی لەگەڵ سەرۆکەکانی لەشکردا بکرێ لە بارەی کارەساتەکانی دەرسیم، بەڵام لەبەر بەیان کردنی مەشرووتیەت هیچی بۆنەکرا و بەدەست بەسەری رەوانەکرایەوە دیاربەکر، رژێمی عوسمانی لەدوای ئەو هەموو لەشکرەی رەوانەی دەرسیمی کردبوو، پارەیەکی زۆریشی لێ سەرف کردبوو، تەنها رووڕەشیی بۆ مابۆوە، لەبەر ئەوە بۆ لێکۆڵینەوە لەجێگای خۆی فەریق عەلی پاشا و موستەفا بەگ ئەندامی ئەنجومەنی شوورا لەلایەن رژێمەوە بۆ رۆژهەڵات رەوانە کران و عەلی پاشا پێش هەموو شتێ هاتبووە شاری هۆزات و ڕوونی کردبۆوە کە جووڵانەوەی سەربازی رێز نەگرتن بووە لە هاووڵاتییان. ئیتر هەروەکو لە کۆنەوە پیشەیانە بۆ خافڵاندنی دەرسیمییان ئەوجارەش بەڵێنیدا کە هەروەکو لە (مەشرووتیەت)دا بەیان کراوە، داخوازییەکانی دەرسیمییان بەجێ دەگەیەنێ و بەوجۆرە دڵی کوردانی رازی کردبوو. لە تەشرینی یەکەمی (١٣٢٤) کۆچی ١٩٠٥ز گەڕایەوە ئەستەنبۆڵ.

بەڵام ئەو کوردانەی دەست بەسەر کرابوون:

نوری: لە بەندیخانەی دیاربەکردا مردبوو. **ئیدارە ئیبراهیم:** لە بەندیخانەی قەڵاتی دیاربەکر خۆی فرێدابووە خوارێ و هەڵاتبوو گەیشتبۆوە ناو خێڵەکانی

خۆی. **دیاب ئاغا و جەمشید ئاغا:** لەگەڵ بەیانی (مەشرووتیەت)دا بەردرابوون و ئازاد کرابوون، گەڕابوونەوە لای خێڵەکانی خۆیان.

لەبەر ئەوە لە مێژووی ئازادیخوازی کورددا، جووڵانەوەی سەربازیی نەشئەت پاشا بە ناڕەوایی ناسراو بە سەرکەوتنی کوردیش کۆتایی پیّهات.

دەرسیمی ئەوجۆرە شتانەیان بەدەست کەوتبوو لە کۆتایی شەڕەکاندا:

بیست هەزار تفەنگی ماوزەر، دوازدە تۆپی گەورە، سیّسەد هێستری باری، پێنج سەد ئەسپی سواری، لەگەڵ هەموو کەرستەو تەرەقەی لەشکری شکاوی تورك.

رووداوی ئیبراهیم پاشا

۱۳۲۵ی کۆچی

لەکۆتایی ساڵی (۱۳۲٤) کۆچی-دا فەریق عەلی پاشا لە دەرسیمەوە گەڕایەوە ئەستەنبوڵ و هۆی شکانی لەشکری نەشئەت پاشای بۆ رژێم و وەزارەتی جەنگ روون کردەوە و بەپێی زانیاریی خۆی داوای لەرژێم کردبوو کە دووبارە لەشکر بۆ سەرکوتکردنەوەی دەرسیم بنێردرێتەوە، کەواتە پێویستە کوردان لەناو ببەن.

لەبەر ئەو داخوازییە، حکوومەتی مەشرووتیەت بۆ لەناوبردنی دەرسیم لەگەڵ سەرۆکی لەشکری چوارەم و والی-ی ئەلازیز، کەوتنە تەگبیر کردن، دەرسیمییەکان ئاگایان لە تەگبیرەکانی رژێم هەبوو کەچۆن خەریکە خۆی بۆ هێرش کردنە سەریان ئامادە دەکا. هەروەها لە ئەنجومەنی نوێنەرانی تورکیادا لێکۆڵینەوە لەبارەی سەرکوتکردنەوەی دەرسیم بەردەوام بوو.

لە (١٥/ مارت/ ١٣٢٥) کۆچیدا ئیبراهیم پاشا بەسەرکردەی لەشکری چوارەم داندرا و نەخشەی لەناوبردنی دەرسیمی درابووە دەست، دەڵێن ئەو ئیبراهیم پاشایە کوڕی نورەدین پاشا بووە و ناسراوە بە دوژمنی کورد و سەرکردەی لەشکری تورك بووە لەکاتی شۆڕشی کۆچکیریدا.

شۆڕشگێڕانی کورد وریا بوون و لەفێڵی تورکان گەیشتبوون، زوو دەستیان بە تێکدانی ئەو جێگایانە کرد کە لەشکری تورك لە داهاتوودا دەیەویست بنکەی سەربازییان لێ دابنێ، لەبەر ئەوە خێڵەکانی ئوڤاجك پەلاماری ناوچەکانی کەماهە

و ئەرزینجان و، ئەو جێگایانەیان دا کە گوندی تورکانیان تێدابوو، ڕەنگە بنکەی سەربازییان تێدا دابندرێ.

کوردەکان تەگبیریان کردبوو کە بەرەنگاری لەشکری دوژمن ببنەوە، ئەگەرچی ئیبراهیم پاشا دەیویست بە لەشکرێکی ڕێك و کەرستە تەواوەوە هێرش بباتە سەر کوردان. لە بارەگای سەربازیی گشتی فەرمانی یاریدەدانی وەرگرتبوو و لەشکرەکەشی لەوهێزانەی خوارێ پێك هاتبوو:

نۆ تابووری ڕێك و کەرستە دروستی زانا، دوو دەستە تۆپی قورس، یەك لیوای سوارە، یەك تاقمی بانگەواز (موخابەرە)، تابووری حەفتەم و هەشتەمی نیشانچی لە ئەرزینجان لەگەڵ دوو تابووری دیکەش، پێنج تابووری دیکە: لەشارەکانی ئەرزرۆم، موش، نەزمیە و هۆزات، بۆ جووڵانەوە تەرخانکرابوون.

لە (٣٠/ حوزەیران/ ١٣٢٥)کۆچیدا فەرمان درایە تابووری سەربازی شاری کیغی کە بۆ شاری پلومەر بەڕێ بکەوێ، هەروەها، ئەو تابوورانەی لە دیاربەکر و خەرپوتیش بوون، بۆ دەرسیم بەڕێ بکەون، لەگەڵ ئەوەشدا ئیبراهیم پاشا لە (٢٠ / تەموزی/ ١٣٢٥) کۆچیدا بەگشت هێزەکانییەوە کە لەسەرەوە باسمان کردن، زاناو کەرستە دروست، بەرەو **سوڵتان سەیدی** بۆ دەرسیم بەڕێ کەوت بەگەلی مەرجاندا بەناو شاخەکانی مونزوردا تێپەڕی و بەهۆی سەرۆکایەتیی سەربازیی هۆزات لەنێوان خێڵەکاندا بڵاوی کردەوە کە ئەو جووڵانەوە سەربازییە تەنها لە دژی خێڵەکانی ئوڤاجکە و پەلاماری هیچ خێڵێکی دیکە نادات، بڵاوکردنەوەی بەڵێنەکانی ئیبراهیم پاشا تەنها بۆ ئەوەبوو کە یەکێتی لەنێوان خێڵەکانی کورددا تێك بدا.

ئیبراهیم پاشا پێش هەموو شتێ بە گەلی مەرجاندا تێپەڕی و هیچ کۆسپێکی نەکەوتە پێش و لە (٢٢/ تەموزی/ ١٣٢٥)ی کۆچیدا لەجێگایەکدا کە پێی دەڵێن **هۆپیك** کە سەر بە ئوڤاجك ـ ە، بنکەی سەرکردایەتیی خۆی دامەزراند، لەپێش هەموو شتێ هەولیدا چەکی خێڵەکان کۆ بکاتەوە، بەڵام چەکدارەکانی **خێڵی ئاسیان و بەیتان** بنکەی سەربازیی خەتی پێشەوەیان هەڵگرت و لەناویان برد، بەوشێوەیە وەڵامی ئیبراهیم پاشایان دابۆوە.

دێهـاتی ئۆڤـاجك سـەر لەبـەر چـۆڵ كـرا، خەڵكەكـە لـەناو دارسـتان و دۆڵ و كێوەكـــان بڵاوبوونـــەوە، هێـــزە گـــەورەكانی كـــورد چـــوار دەورەی بـــنكەی سـەركردایەتیی سـەربازییان گەمارۆدا، لەبەر ئەوەی هیچ ڕێگای دیكە نەبوو لەگەڵی مـەرجان، كـەخواردن و چـەك و كەرەسـتەی پێدابچـێ بۆ لەشكری تورك، هەروەها خێـڵەكانی مەقسـودان و شـەمیكان و ڕەسـیكان لەگـەڵ چەند خێڵی دیكە لەڕێگای نێوان هۆزات– ئۆڤاجك سەنگەری بەرگرییان دامەزراندبوو، بەم جۆرە شۆڕشگێڕان دەسـتیان بەسـەر ڕێگایەكـەدا گـرت و هیـچ جـۆرە خواردەمـەنی و كەرسـتەیەك نەدەگەیشتە لەشكر و ئەو هێزانەی لە دیاربەكرو خەرپوتیشەوە دەهاتن، ئەوانیش نەدەگەیشتنە هاواری لەشكری ئیبراهیم پاشا.

لەشكری تورك (١٥) ڕۆژ بەبێ خواردن مایەوە و ئیبراهیم پاشا بۆ ئەوەی خۆی لـەو كارەسـاتە دەرباز بكا بەدرۆ ڕێگای ڕازی كردنی كوردەكانی گرتە بەر، هەر بۆ ئـەو مەبەسـتە پـەنای بـردە بەر سەید قاسم و سەید ئیبراهیمی باوكی سەید ڕەزا، لەگەڵ ئەو پیاوانە، چەند سەرۆك خێڵێكی بێلایەنی بانگ كرد و چێشتی بۆ كردن و چـەند وتەیـەك خوێـندرابۆوە، كـە گوایـا داخوازییـەكانی دەرسـیمییان بـەجێ دەگەیـەنن. دەرسـیمییەكانیش بـۆ ئـەوەی ئیـبراهیم پاشـا لـە لێكۆڵێـنەوە و شـەرمەزاری لەلایـەن ڕژێمـی ئەستەنبۆڵ دەرباز بكەن، چەند سەد تفەنگی خراپ و بێكـەڵكیان دایـە ئیـبراهیم پاشـا كە گوایا خێڵەكانی ئوڤاجك فەرمانی پاشا بەجێ دەگەیـەنن و چـەكیان دانـاوە، بـەو جـۆرە لەشـكری ئیـبراهیم پاشـا لـە (١٥/ ئاغسـتوس/ ١٣٢٥)كۆچـیدا لـە دەرسـیم كشـایەوە بەرەو ئەرزینجان و لەباشووری پـلومەر و لەنـزیك **پانجەراسـی** بـنكەی سـەركردایەتیی سـەربازی دامـەزراند و هەولێشـی دەدا خێـڵەكانی ئـەو ناوچـەیە ڕازی بكـات" وەكـو خێـڵی حـەیدەران و دیمـەنان، لەبـەر ئـەوەش چێشـتی بـۆ سـەرۆكەكانی ئـەو خێڵانـەش كردبوو. بەڵام تـەنها سـەرۆكەكانی خێـڵی حـەیدەران چـوبوونە سـەر ئـەو زیافەتـەو پاشـا (٢٠٠) هێسـتری لەشـكری توركـی و چـەند خـەڵاتی دیكەشی بە خێڵی حەیدەران بەخشی بوو.

لـە (٢٨/ ئاغسـتوس/ ١٣٢٥) كۆچـیدا، لەشكر گەڕایەوە ئەرزینجان و لەوكاتەدا

تاهیر پاشا کوڕی ساغری خەڵکی کەماه، پێش ئەوەی ببێتە ئەرزینجان، بۆ لێکۆڵینەوە و بیدەنە دادگا کە گوایا خێڵەکانی دەرسیم و ئۆڤاجك لە دژی رژێم هان دەدا لە کەماه لە بەندیخانە خۆی کوشتبوو، بەو جۆرە کۆتایی بەم فەسڵە دەهێنین و سەرۆکەکانی لەشکر کە هەڵمەتی سەربازییان بۆ سەر دەرسیم دەبرد لەوکاتەدا فەریقی یەکەم فەخرەدین و ئامیر لیوا بەسری بوون.

لە سەردەمی مەشرووتیەتدا، **کۆمەڵەی ئیتیحاد و تەرەقی**، دەستی بەسەر تورکیا—دا گرت و یەك لە نیازەکانی لەبنهێنانی رەگەزی کەمە نەتەوەکان بوو، هەروەکو حوسەین جاهید یالچی لە رۆژنامەی تانین—دا بلاوی کردبۆوە، کە ئەو بڕیارە کوردەکان، بەتایبەتی دەرسیمییەکان دەگرێتەوە، لەبەر ئەوە سەید رەزا زوو لە نەخشە دۆزەخییەکەی تورکان گەیشت و لەدژی رژێمی تورکیا دەستی کردە چالاکی و شۆڕشی بەرپاکرد.

سەرنەکەوتنی پیلانی لەبنهێنانی رەگەزی کوردان

(١٣٢٨ی کۆچی)

ساغر سابیتی خەڵکی کەماه لەوکاتە والی—ی هۆزات بوو، بەلام سەید رەزا دانی بە دەستەلاتی ئەو والییە نەدەناو بۆ ئەوەی پیلان و نەخشەکانی ئیتحاد و تەرەقی پووچەڵ بکاتەوە کە دەیەویست لەناوچەکانی ئەلازیز و ئەرزینجان جێبەجێ بکرێ، جوولانەوەکی نەتەوەیی هێنایە کایەوە.

هەرچی والی سابیت بوو بۆ بەدیهێنانی نەخشەکانی ئیتحاد و تەرەقی هێزی پۆلیسی هۆزات و چەند چەکدارێکی لە خێڵەکانی کورد کۆکردەوە و هەڵمەتی بردە سەر سەید رەزا، ئەویش لە دەرسیمی رۆژئاوا دەستی بە شۆڕش کرد، بەلام چەند خێڵێکی دەرسیمی رۆژهەلاتیش بەشداریی شۆڕشەکە بوون و چەند شەڕێك رووی دا، لەشکری دوژمن شکاو سەرۆکی لەشکرەکە، **خدر مل رەش** بەدیل گیرا، بەلام سەید رەزا ئازادی کردو بەری دا.

لەوکاتەدا پارتی ئیتحاد و تەرەقی دەستەلاتی بەدەستەوە نەماو والی ساغر سابیت، لە دەرسیم دەرچوو و **پارتی حوریەت و ئیئتیلاف** لە تورکیا هاتە

سەرحوکم، میدحەت بەدرخان پاشا زادە کرایە والی–ی دەرسیم و بووە هۆی هێوربوونەوەو دامەزرانی خێڵەکانی کورد، چونکە هەموو لایەك رێزی ئەو بنەماڵەیان دەزانی و شەڕ لەهەموو لایەکەوە راوەستا.

لە جەنگی جیهانی یەکەمدا

هەوڵ و تەقەلای چەلەبی جەمالەدین ئەفەندی

بۆ تێوەگلاندنی دەرسیمییان لە شەڕو وەلی کیشتم

(١٣٣٠)ی کۆچی

لە شەڕی یەکەمی جیهاندا دەرسیم بەشداریی شەڕی نەدەکرد، رژێمی عوسمانی نەیدەتوانی بەزۆر سەرباز لە دەرسیم وەربگرێ یان رەوانەی سنووری شەڕیان بکا. شەڕو لێکدان پەرەی سەند، بەشێ لە کوردستان کەوتە ژێر دەستی لەشکری رووس و بەشێکی دیکەش بووە مەیدانی سەربازو لەشکری تورکان. بەلام دەرسیمییەکان، ولاتی خۆیان لە هەردوو لەشکری بێگانە پاراست، هەر چەندە رژێمی عوسمانی هەولی دەدا، بەهەر بارێك بێ، دەرسیم بخاتە ناو کوورەی شەڕەوە.

لەبەهاری (١٣٣١)ی کۆچی (١٩١٥)ی زایینیدا وەزیری جەنگ، ئەنوەر پاشا، لەگەڵ لیوایەکی حەمیدییەی کورد و چەند دەستە سەربازێك لەچیایەکانی ئەلَلاَ و ئەکبەر تووشی زریانی بەفر هاتن و زۆریان لەبن بەفردا خنکان و شوێن بزربوون، بەم جۆرە چەند لاوێکی کوردی لەناو بردو بەسەر شۆڕی گەڕایەوە. لەهاوینی سالی (١٩١٥)ی زایینیدا رووسەکان پەلاماری ئەرزڕوم دەدەن، ئەنوەر پاشا بەهۆی والی ساغر سابیت–ەوە، سەرۆك خێڵەکان بانگ دەکا، بەلام دەرسیمی وەلامی نادەنەوە و ناچنە لای.

ئەوجا کە تەلعەت پاشا و ئەنوەر پاشا گەیشتنە ئەلازیز، هەندێ لەسەرۆك خێڵەکانی دەرسیمی رۆژئاوای مەکرۆ و فێڵباز و سیاسی وەکو محەمەد کانگۆ و مەچۆ زەینۆی خۆپەرست لەسەر داواکانی والی ساغر چوبوونە ئەلازیز و لەگەڵ وەزیری جەنگ، ئەنوەر پاشا و سەرۆك وەزیران، تەلعەت پاشا گفتوگۆیان کرد بوو، بەناوی دەرسیمی رۆژئاواوە لەگەڵ پاشایەکانی تورکیا قسەیان کرد بوو و

ئـەوانیش ویسـتبوویان دەرسـیمییەکان لەشکرێکی گەورە کۆ بکەنەوە و بەشداریی جەنگ لە دژی رووسان بکەن.

سەبارەت ئەو داخوازییەی تورکان محەمەد کانگۆ وەلاّمی دابۆوە و گوتبووی:

(پاشـام دەرسـیمی هـەر هـەموو عەلەویـنە و جەمالـەدین چـەڵەبی، یەکێکـە لە رۆڵـەکانی حـاجی بـەکداش و رێزی لێ دەگرن، فەرمانتان بفەرمووبایە کە رەوانەی جیهـادی بکـەن، دەرسـیمی بەگشـتی بەشداری جەنگ دەکەن و ئێمەش شەرمەزار نابین، هەروەها گوتبووی ئێمە بۆ شەڕ کردن لەجیاتی خێڵـەکانمان ناتوانین بەلێن بدەین، قسـەی ئێمە لەسەر خێڵەکانی دەرسیم بەتایبەتی لەسەر سەید رەزا ناڕوا، تـەنها خۆمـان بـە دەسـتە و فـەرمان بفەرموون داخوازییەکانتان بەجێ بگەیەنین).

لەبـەر ئـەوە پاشـایەکانی تـورك ئـەو گفـتوگۆیەیان زۆر پێخـۆش بوو و خەلاّتێکی باشیان دابووە ئاغاکان.

لـەدوای چەند رۆژێك **جەمالەدین چەلەبی** بەهەرا و هۆریاوە لە **کرشەهر** دەرچوو بـەرەو شـاری سـیواس بـەرێ کـەوت، لێـرە چـەند لیوایـەکی سەربازی دروستی لە عەلەوییـەکان لـەدەور کۆبـبوونەوە، هـەروەها ئەفسـەری فەخـری بۆ دانان، ئەوجا چووە لای مورشیدی سەیدایەتی لە دەرسیم، **سەید عەزیز ئەغوجانی** کە لە گوندی **یالـنجاك**-ی ناوچـەی هـافیك دادەنیشـت، لەگـەڵ خـۆی بـردە سەردانی خێڵەکانی کۆچـکیری، لەبەر ئەوەی عەلی شێر ئەفەندی لەپێناوی کوردایەتیدا پەنای بردبووە بـەر رووسـیا، رژێمی تورکیا بەچاوێکی خراپ تەماشای خەلکی کۆچکیری دەکرد، بەتایـبەتی سـەرۆکەکانیان لەژێـر چـاودێریی سـیخوڕی تورکـدا بـوون. بـۆ شێخیان روون کـردەوە ئەگـەر بێـتو دەرسـیمی بچـنە شـەڕی رووسـان ئەوا کۆچکیری بەرە بەرە سەربەخۆ دەچنە شەڕەکە و بەو جۆرە بۆ ئەرزینجانیان رەوانە کردبوو.

مـن لـەوکاتی لـە ئەرزیـنجان ئەفسـەر بووم، عەلی رەزا بەرپرسی لێکۆڵـینەوەی ئاسایشـی نەتـەوەیی (ئەمـنی قـەومی) لـە ئەرزیـنجان، مـنی کـردە یـاریدەری موستەشـاری جەمالـەدین چـەلەبی و لەبـەر دەرگـای چـەلەبی ئەفەندی عارەبانەی سـوڵتانی راوەسـتابوو، پاسـەوانی تایـبەتی و هـاورێ و دەزگایەکی بەهەرا و هوریا لەسـەرۆك لەشکران دەورەیان گرتبوو، لەناو ئەوکەسانەی سەردانیان دەکرد چەند

سەرکردەیەك لە ئەفسەرانی ئەلەمان دیاربوون.

چەلەبی ئەفەندی بەردەوام بوو لە کۆبوونەوەی سیاسی و سەید عەزیز لەو گەڕەکانەی کە عەلەویی تێدا جێنشین بوون، دەستی کردبوو بە بلاوکردنەوەی ڕێبازی پەنجە- ڕێگا[1] و خەڵکی فێری نیشانەی (پەنجەی ئەل ئەبا)[2] دەکرد و هەندێ لە خەڵکەکە نیشانەی سەید عەزیزیان ڕالێبوو، بەلام زۆریشیان وەریان نەدەگرت، ئەوجا ئەو نیشانانە چین، بەو نزیکانە لەو بەرهەمەمدا کە بەناوی سەیدەکانی دەرسیمەوە بلاوی دەکەمەوە ڕوونی دەکەمەوە.

لەوکاتەدا چەلەبی بانگی منی کرد و پێی گوتم: (هەروەکو زانیومە لەو گوندەی پێی دەڵێن کیشتم، وەلیەك هەیە پێی دەڵێن مار و کوردەکان ئەو وەلییە دەپەرستن، لەبەر هەندێ من بەسەرکردەی سەربازیم گوتووە، بەیانی دەستەیەك سەرباز دەدرێتە تۆ، هەروەها سەید عەزیزیش لەگەڵ ئێوە دێ ، لەپەلاماردانی کوردەکان دەیپارێزن، هەروەکو بیستوومە ماری ناوبراو لەپارچە دارێ زێتر هیچی دیکە نییە، ئیتر عەزیز ئەو پارچە دارەی ناوی تەریقەتە، دەسووتێنێ).

ئەوجا وەلامی داخوازییەکەم داوە و گوتم: بەداخەوە ئەو ئەرکەی فەرمووتان نایخەمە سەر شانی خۆم، چونکە پێم ناکرێ، لەمنی پرسی لەبەرچی.؟ ئەوجا ئەوەی بەچاوی خۆم دیتبووم بەم شێوەیە بۆم، ڕوون کردەوە:

وەلی کیشتیم

(گەورەم: کوردەکان لەم دەڤەرانەدا هەموو ساڵێ لە کۆتایی مانگی کانوونی دووەمدا سێ ڕۆژەی خدر بە ڕۆژوو دەبن، ساڵی ڕابردوو سەرۆك خێڵی بالابان، گوڵ ئاغا لە دێیەکەی خۆیدا، **هینزۆری**، چێشتی بۆ کردبووم، لەپاشدا منی بردە گوندی کیشتیم کە لە گوندەکەی ئەوەوە نێزیکە، چونکە هەموو ساڵێ هەر لەو کژەدا بەهەزاران کەس لەدێهات و خێڵەکانی کوردەواریدا لە ماڵی وەلی- مار کۆدەبنەوە و ئێمەش بەم شێوەیە چووینە جێگای ئەو کۆبوونەوەیە. دیتم لە

---

[1] جۆرە تەریقەتێ بووە لە ڕێبازی عەلەوی. -وەرگێڕ

[2] نیشانەیەك بووە لە ڕێبازی عەلەوی. -وەرگێڕ

ژوورێکی زۆر گەورە کۆنە کۆڵەگەیەکی[1] گەورە چەقاوە، دارێك پارچە قوماشێکی کەسکی لێ لوولدرابوو، بە کۆڵەگەکەوە هەڵواسرابوو، سەری دارەکە رووت بوو لە وێنەی (سەری– مار) بوو، ئیتر ئەوە بوو هەرکەسە (کیشتم– مار)یان دەگوت. (ولی– کیشتیم)و ژوورەکەی، جێگای یەك– دوو هەزار کەس دەبۆوە، ئەو خەڵکەی لەو جێگایە کۆببوونەوە، لەلایەکەوە دەنووزانەوە و لە خودا دەپاڕانەوە، لەلایەکی تریشەوە بەرێزەوە پەنایان بۆ مار دەبرد هەرهەموویان تێکڕا بەجۆشەوە دەگریان. منیش لەو کاتە ترسناکەدا خۆم پێڕانەگیرا، بەناچارییەوە بەشداریی گریانەکەم کرد، ئەوجا یەکێکی گۆجەی پشت چەماوە لەو خێزانەی کە سەرپەرشتیی کۆبوونەوەکەی دەکرد، بۆ مار دەرهێنان هاتە ناوەڕاستی ژوورەکە و لەنزیك ئەستوندەکەوە گوتی یا ئەللا و ماری دەرهێنا. بە کووڕە کووڕ مارەکەی بۆ خەڵکەکە درێژ دەکرد، تا بیانترسێنێ و لە گوناهان بگەڕێنەوە. مارەکەش جار هەبوو درێژ دەبوو، واش دەبوو کورت دەبۆوە یان پێچی دەخواردو خۆی لە پیاوەکە دەئالاند و خلۆری دەکردەوە و پیاوەکە زیڕەی لەدەست مارەکە دەهات و خەڵکەکە تێکرا بەجۆشەوە دەگریان، منیش لەو کاتە ترسناکەدا لەهۆش خۆم چووم، تەنها تروسکەی ئاگری تاریکە شەوم لەبەر چاو بوو، دەستی گوڵ ئاغام گرت و بەو جۆرە چەند کاتێك تێپەڕی، ئەوجا بەسەدان کاوڕ کوژراوە و ماریش دووبارە لە جێگای خۆی داندرایەوە و گەلێك لەخودا پاڕانەوە، منیش ڕۆژی پاشتر لە گوڵ ئاغا جودا بوومەوە و گەڕامەوە ئەرزینجان، ئیتر وا دەردەکەوێ ئەگەر بێو کیشتیم– مار بشکێنن یان بسووتێنن، دەبێتە هۆی تووڕە بوونی خێڵەکان و هەر بۆن– دژی لەمن دەکەن و لەبەر ئەوە تکایە بمبوورن، لەوانەشە شەڕێکی گەورە بقەومێ)).

چەلەبی ئەفەندی نەختێ داما و گوتی لەگەڵ سەید عەزیز قسە دەکا و ئینجا وەڵام دەداتەوە:

ڕۆژی پاشتر بۆ چوونە دێی کیشتم وازی لە من هێنا، خێڵەکان لە گفتوگۆی من

[1] لە ژووری زۆر گەورە،کاریتە داری گەورە دەدرێتە بەر بانی ژوورەکە کە پێی دەڵێن کۆڵەگە، ئەوەی دەدرێتە بەر (رەشماڵ و خێوەت) پێی دەڵێن، ئەستوندە –وەرگێڕ

و چەلەبی ئاگادار بوون، واشیان زانیبوو کە بەهاندانی سەید عەزیز فەرمانەکە دراوە، لەبەر هەندێ ڕێزو حورمەتی چەڵەبی لەناویاندا کەم ببۆوە، لەلایەکی دیکەشەوە دەرسیمی تێگەیشتبوون کەوا لەشکری رووس لەباودایەو نەیان دەویست رووسەکان لە خۆیان تووڕە بکەن، لەبەر ئەوە داوای لێبوردنیان لەچەڵەبی دەکرد.

سەرۆکی گشتیی لەشکری تورك زۆر تەمای بەوە بوو کە دەرسیم بچێتە ناو کوورەی جەنگەوە، چونکە ئەو لەشکرەی لێرە دادەمەزرێ لەوانەیە تەرازووی جەنگەکە بگۆڕێ. ئیتر هەر بەو مەبەستە چەڵەبی رەوانەی رۆژهەلآت کرابوو، هەروەکو سەرلەشکرێکی گەورە دەسەلآتێکی بالآی پێدرابوو.

لەناو لەشکر و لەشارەکانی ئەرزینجان و ئەلازیزدا، درۆ بەسەر دەرسیمدا دەباری، چونکە دەیانەویست شەڕەکە بکەنە شەڕێکی ئایینی، بۆیە داوایان دەکرد کە دەرسیم بەشداری لە شەڕدا بکاو بچێتە جیهادی پیرۆز، لەبەر هەندێ پێویستە گوێ لەقسەی چەلەبی ئەفەندی بگرن و لەسەری برۆن.

سەید رەزا گوتبووی: چەڵەبی با بفەرموێ بچێتە ناو خێڵەکانی دەرسیم، بەلآم رەوڕەوەی سوڵتانی بەکەلکی رێگای شاخاویی دەرسیم نەدەهات، هەروەها چەڵەبی نەیدەتوانی بەسواری ولآخ بەرێ بکەوێ. لەبەر هەندێ چەند نووسراوێك بەناوی چەلەبییەوە بۆ دەرسیم رەوانە کرا کە بێنە ئەرزینجان و نووسراوەکانیش بە زمانی تورکی نووسرابوون و لەدەرسیم کەس نەبوو زمانی تورکی بنووسێ و بخوێنێتەوە، ئەوە لەوێ راوەستێ، کە هەر تاکە کەسێك نەبوو تورکی بزانێ. لەو کاتەدا بەکو ئاغا یەکێ لە سەرۆکەکانی خێڵی کالانی دەرسیمی رۆژهەلآت کە چەند ساڵە لە دژی رژێمی تورکان راوەستابوو، چووبووە گوندی کەسمە کۆر لە ئەرزینجان، بۆ ئەوەی چەلەبی ببینێ، لەبەر هەندێ **سدقی—ی** نووسەری تایبەتی چەلەبی ومن دیاری کراین، کە بچین لەگەڵ بەکو ئاغادا گفتوگۆ بکەین ئەوجا بۆ ئەو مەبەستە چوینە دێی کەسمەکور.

چالاکیی بەکو ئاغای لە رابردوودا

بەکو ئاغا سەرۆکی خێڵی کالان و مامی عەلی ئاغای مونزور ئاغا زادەی خەزوورمە. لە دێیەکانی دەنزیغ و ئەشهیرەك ـ ی سەر بەناوچەی پلومەر دادەنیشێ. دانیشتوانی دێهاتەکە وەکو ناوچەیەکی سەربەخۆ دەژین، بەچەکەوە دەچووە ناو شاران و پێویستی هۆزەکەی خۆی پێك دەهێنا.

چالاکییەکانی بەکو ئاغا لە سالآنی ١٣١٥ و ١٣١٦و ١٣١٧ی کۆچیدا زۆر پەرەیان ساندبوو، لە شارەکانی ئەرزینجان و ئەرزرۆم بلآوبۆوە تاوەکو دەگەیشتە ترابزون، هەمیشە پێشمەرگە ناودێرەکانی لەگەڵیدا بوون کوڕانی گوڵێنگدار بوون.

لەساڵی (١٣١٨) کۆچیدا دیپلۆماسییەکی رووس بە رێگای ئەرزڕۆمدا دێتە تورکیا و بەکۆ ئاغا دەستبەسەری دەکا، ئیدی رژێمی تورکیا بەرانبەر بە رووسیا زۆر شەرمەزار ببوو، ناکۆکی لەنێوان هەردوو رژێماندا گەیشتە رادەیەکی وا هاکا شتێکی گەورە لە نێوانیاندا رووبدا.

بەکۆ ئاغا، قونسڵە رووسەکەی بەرهەڵدا کرد بەرانبەر چەند داخوازییەکی نیشتمانی کە رژێمی عوسمانی بۆی جێبەجێ بکا، بەو جۆرە رەوانەی تورکیای کردبۆوە، بەکۆ ئاغا بە مردنی خۆی مرد، بەلآم بەناوبانگترین کوڕەکانی گوڵێنگدار، ئیسماعیل بوو ئەویش لەساڵی (١٣٢٦) کۆچیدا لەلایەن **پۆهۆ محەمەد** لەخێڵی چارەکان لەدێی کیشتیم بە تەگبیری رژێمی عوسمانی کوژراو، ئیتر بەوجۆرە ئەو رۆڵە کوردە ئازایانە ناویان لە ناوچەکانی دەرسیم و دەوروبەریدا رۆیشتبوو. بەکۆ ئاغا هەموو رەوشتێکی کوردانەی بەسەر و سیماوە دیار بوو، بەژن درێژ و ئەبرۆ پڕ و سمێڵ سپی و گەورە، باسك لوولدراو، سینگ پان و ردێن ماش و برنج بوو، شیرێکی بەناو قەدیەوە شۆڕکردبۆوە گەورەیی پێ دەبەخشی و لەناوچەکانی ئەرزروم و ئەرزینجان، **بەقەد سمکۆی**[1] بەناوبانگ ناوی دەرکردبوو و ناسرابوو، بە دەنگێکی نێر و ڕێزەوە سلآوی لێ کردین لەپاشان ئەو قسانەی بە شێوەی–زازا کرد و گوتی:

(هاتووم بەناوی دەرسیمی رۆژهەلآت–ەوە بەخێر هاتنی چەلەبی ئەفەندی

---

[1] پێدەچێ نیازی (سمکۆی شکاك) بێ. –وەرگێڕ

بکەم. بەختم ڕێگا نادا هەروەکو دەمەوێ بێمە ناو شاری ئەرزینجان، چەلەبی خۆی دەزانێ کە تورکەکان مزگەوتیشیان بەتاڵ کردووە و کردویانەتە جێگای ڕەوانەکردنی کەرەستەی سەربازی، بەمە دەردەکەوێ کە ڕێز لە ئایین ناگرن، چونکە سەید عەزیز ڕەوشتی خێڵەکانی تێکداوە، بێگومان ئەویش بە ئاگاداریی چەلەبی وای کردووە. لەبەر ئەوە ئەگەر چەلەبی ئەفەندی بەناوی چارەکردنی (ئایینی و تەریقەتەوە بۆ ئەو ناوچەیە هاتبێ دەڵێم بەداخەوە، خۆ ئەگەر بۆ جەنگ هاتووە با لەئایین بگەڕێ، با سەید عەزیز بنێرێتەوە سیواس و سواری ئەسپی تێکۆشان (جهاد) بێ و خێڵەکان ڕازی بکاو داخوازیی نیشتمانی بە تورکان بسەلمێنێ و بەڵێن بدرێ کە ڕژێمی تورکیا مافی نیشتمانی کورد بدا و لەلایەن برادەر و پارێزەری خۆیەوە بەتایبەتی لەلایەن ڕژێمی ئەڵمانیاوە مۆر بکرێ، ئەوجا دەرسیم بەشداری لەو جەنگە دەکا، کە لە شەڕیش بەسەرکەوتین، سەیدەکان کۆ بکرێنەوە و لەبارەی هەر جۆرە ڕەوشتێکی ئایینی و سەربەخۆیی بڕیار بدەن، ئێمەی خێڵەکان وەکو بەرخ و مەڕ مل کەچ دەکەین، بۆ هەر بڕیارێکی دەدرێ، ئەگەر چەلەبی ئەفەندی ئەو گفتەی من وەرنەگرێ، لە ئێستاوە دەڵێم بەداخەوە سەرناکەوێ).

گوتی:

لەدوای ئەو قسانە، لە بەکۆ ئاغا جودا بووینەوە و گەڕاینەوە ئەرزینجان، ئەوەی گوێم لێ بوو لەبۆ چەلەبیم گێڕایەوە، ئەوجا لێی پرسیم داخوازیی نیشتمانیی دەرسیمییان چییە و سەر بەکامە تەریقەتن..؟ وەڵامی پێویستم دایەوە و ئەوجا لەگەڵم دوا.

حاجی بەکتاش- ی- وەلی-ی باپیرم، لەکاتی خۆیدا ساڵەها لەمەوبەر، چەند کەسێکی ناردبووە دەرسیم بۆ ئەوەی ڕێگاو شوێنی ئایینی بۆ خەڵکەکە ڕوون بکەنەوە، ئەمانە بە پێی فەرمانی باپیرم لەناو خەڵکەکەدا دەجووڵانەوە، هەوڵیان دەدا خێڵەکانی دەرسیم لەبارەی تەریقەتەوە سەر بەحاجی بەکتاشی وەلی بن. بەڵام ئەمانە کە مردن، منداڵەکانیان باپیرمیان لەبیر کردو هەر هەموو بوونە کورد، هەروەها دینەکەیان بەپێی ڕەوشتی خۆیان دروست کرد.

بـەوجۆرە بەپێی رەوشتی ئایینی خۆیان دەئاژوا، لەتەکیەی حاجی بەکتاش لە کرشـەهر باخچـەیەکمان هەیـە و مـن سـاڵێ جارێك دەتوانم بچمە ناو ئەو باخچەیە، ئـەوجارە کـە چـووم بـاپیرم لەخـەون دیت و بەمـنی گوت هەورێکی رەش و تاریك بەسـەر سـەری دەروێشـەکانەوەیە بەتایبەتی دەرسیمییەکان، فەرمانت پێ دەکەم برۆ رێگای راستیان پیشان بدە، لەوانەیە لە داهاتوودا رژێم خراپەیان دەرهەق بکا. بـەڵام ئەگـەر بەشـداری لـە جەنگدا بکەن ئەوا نزیکە لەو شەڕە رزگاریان ببێ، ئیتر من لەبەر ئەو فەرمانە لەجێگای خۆمەوە بۆ ئێرە هاتووم و گوتیشی:

(ئێسـتاکە هـەوڵ بدەیـن دەرسـیمییان بـنێرین، بەشـداری لە جەنگ بکەن و لە خـراپەی داهـاتوودا رزگاریـان بکـەین، هــەم هــەندێ ســەید و دەدەکـان لــەرێگا دەرچـووین و رێگـای راسـتیان بـۆ روون بکەینەوە، لەبەر ئەوە من لەگەڵ ئەو یەك دوو لیوایـەی دەروێشـان کە لەگەڵمدان هەتاکو نزیك خەتی شەڕەکە دەچم، بەپێی فـەرمانی بـاپیرم، داوا لـەوانیش دەکـەم، ئێـوەش بۆیان بنووسن و هەتاکو ئەوێش برۆن).

چەلەبی ئەفەندی ئەوەشی خستە سەر وتووێژەکەی سەرەوە و گوتی:

(داخوازییــەکانی مـافی نیشـتمانیی کـورد بـەهاندانی بێگانـە هەڵدەسـوورێن، کوردەکـان هـەر شـتێ داوا بکـەن پێویسـتە بیخەنە پاش کۆتایی جەنگەوە، ئەوجا داوای بکەن):

گوتیشـی کـە سـەید عەزیـزی رەوانە کردۆتەوە شاری سیواس و لەپاش دەمێ چەلەبی ئەفەندی لەگەڵ لەشکری دەروێشان بەرەو ئەرزینجان بەڕێ کەوت.

هەمیشـە دەرسـیمییەکان هـان دەدران بـۆ چـوونە نـاو شـەڕەکەوە، بـەڵام زۆر لەسەرەخۆبوون، بە مەکرۆیی دەجووڵانەوە و چاوەڕێی لەشکری رووس و تورکیان دەکرد.

چـەلەبی گەیشـتبووە ئەرزینـجان، شەڕ بە توندی بەردەوام بوو، لەشکری تورك دەسـتی بـە پاشەکشـە کـردبوو، دەرسـیمییەکانیش هـان دەدران بـۆ چـوونە نـاو شـەڕەکەوە، بـەڵام خۆیـان راگرتـبوو، دەرسـیمی لەلایەکـەوە خۆیان لە سەنگەران نـابوو تـا نەهێـڵن لەشـکری رووس بێتە ناو دەرسیمەوە، لەلایەکی دیکەوە خۆیان

تـەرخان دەكـرد بـۆ پـەلامار دانـی لەشكری شكاوی تورك بەڵكو كەرستە و چەك و تەرەقـەیان بەدەست كـەوێ. هـەر لـەو كاتـە چینە جـەنگاوەرێك پەلاماری شاری ئەلازیزیان دا.

دانیشـتوانی ئـەرزرۆم لەگـەڵ خاوو خێزانی سەرباز و سەركردەی لەشكران هەر بەگشـتی كشـابوونەوە ئەرزیـنجان و بەراسـتی بـبووە رۆژی حەشر و ژن و منالْ بە پەریشانی لەكۆلاْنان كەوتبوون تاكە یەك ژوور نەبوو خۆیان تێدا بپەستن.

لـە ١٤/ شـوبات/ ١٩١٦دا ئـەرزرۆم كەوتە دەست رووسەكان، چەلەبی ئەفەندی بـە بروسـكە ئاگـاداری كردمەوە، كە جێگایەكی بۆ تەرخان بكەم لە ئەرزینجان، بە ناچـاری لەبـەر پەرێشـانیی خـۆی و دارو دەسـتەكەی لـەدیوانی خۆمـدا جێگـام بۆ تەرخان كردن و بۆ ئێمەشی روون كردەوە كەچییان بەسەر هاتووە.

سـەركردەی لەشـكر، مـەحمود كـامیل پاشـا دەرچوو، وەهیب پاشا، چووبووە جێگـای ئـەو و لەبـەر ئـەوەی چـەلەبی لەبـەر نەخۆشـی پێویسـتی بە گەڕانەوە بۆ سـیواس هـەبوو، وەهیـب پاشـای راسـپارد بـوو كە بە پلەی سەرۆك من بنێرێتەوە دەرسیم، بۆ ئەوەی خێلـەكان بلاوێنمەوە و ئاژاوە نەكەن.

ئیـدی لـە ١٩١٦/٣/١٥ی زایینیدا بۆ سیواس بەرێ كەوتم و ئەوكاتەی لێی جودا بوومەوە گوتی:

(دەچییە دەرسـیم، حـاجی بەكتاشـی بـاپیرم هەرگیز یاریدەر و پشت و پەنای ئێـوە بێـت، لـە ئێـوە زۆر رازیمـە، سـلاْو لـە دەرسـیم بكە و زۆر پێم خۆش بوو كە نـەهاتن و بەشـداریی شـەڕیان نەكـرد، ئـەو وتانـەی من بە نهێنی بگرە و تەنها بەو سـەرۆكانە بلـێ كـە پێیـان بـاوەڕ دەكـەی. دیسان لە ناچارییەوە ئێوە دەنێرمەوە دەرسـیم. لەسـیواس زۆر نامێـنم و دەچـمەوە تەكیـە لـەخودام تەڵەبـە كـە هـەموو داخوازییـەكانیان جێبـەجێ بـبێ و بـۆ بـەڕێ كـردنی هـەتاكو گەلی چارداكی لەگەڵ چەلەبی ئەفەندی چووم و لەوێ لێك دابڕاین.

بـەوجۆرە دەرسـیمییەكان بەشـداریی جـەنگیان نەكـرد و گەورەتـرین نوێـنەری تەریقـەتی بەكتاشـی، چـەلەبی- یـش گەڕایـەوە شارۆچـكەی بەكـتاش و گەڕانیشی بـەناو خێـلـەكاندا هیچ سوودێكی نەبوو، بەو جۆرە روون بۆوە كە درۆ و دەلەسە و

پـڕوپاگەندەی عەلـەوی– بەکتاشـی هیـچ زەرەرێکـی لەسـەر پاراسـتنی ڕەوشـتی نیشتمانیی کوردەکانی دەرسیم نەبوو.

ڕووداوی شەوکەتە شێتی گەلاتەیی

کەوتن و گرتنی ئەرزرۆم و بەردەوامیی پەلاماری لەشکری ڕووس و پاشەکشەی لەشـکری تورکـان، هـەروەها گەڕانـەوەی چـەلەبی ئەفـەندی، بووە هۆی پشێوی و هەڵکولاّنێکی گەورە بەتایبەتی لە نێوان خێڵەکانی دەرسیمی ڕۆژهەلاّتدا:

خێـڵی دیمـنان، خێـڵی حـەیدەران، خێڵی کورەیشان، خێڵی کەرسان، خێڵی ئالان، خێڵی شەیخان، خێڵی سوران، خێڵی یوسوفان، خێڵی پیلۆڤانك.

ئـەو خێلاّنەی لەسەرەوە ناویان نووسراوە لە ٣٠/ مارت/ ١٣٣٢ کۆچیدا، لەگەڵ دە هـەزار چـەکدار هـەندێکیان بۆ ناوچەکانی مەزگەرت و نەزمیە و ئەوانی دیکەش بـۆ هـۆزات– **پەرتـەك** هەڵمـەتیان بـرد و بەتەواوی شارەکانیان خستە ژێر دەستی خۆیانـەوە، هـەروەها فەرمانـبەرانی تورکیـان دەرکرد و بەرەو شاری ئەلازیز بەڕێ کـەوتن. بەم شێوەیە هەموو ناوچەکان دەستیان بەسەردا گیرا، بۆ ئەوەی کێشەی کوردستان بە ئاشکرا چارە بکەن و بەزەبری بازوو وەری بگرن.

لـەکاتی ئـەو جووڵانەوەیـەدا چ دێهـاتێکی لە ناوچەی چار سەنجاکدا لایەنگیری تورکان بوون بە تەواوی تالاّن کران و گەورەکانیان هەلاّتنە ئەلازیز.

جووڵانـەوەی سـەربازی: بەسـەرۆکایەتیی کوڕانـی حەیدەری، **پاشا ئاغا، فندك ئاغـا و سـەید عـەلی کورەیشـانی** بـوو. ئـەوجا سـەرۆکی لەشـکری سـێیەم کەبینی ئیشـەکە ئـاڵۆز بـووە. ئەلازیزی کردە بنکەی لەشکری یازدەمین و **ئەحمەد عیزەت** پاشا کرایە سەرکردەی لەشکری دووەم. لەوکاتە ڕژێمی تورکیا، زیا جەمیل پاشای دیاربەکـری–ی کـردبووە پارێـزگاری هۆزات و داوای لێکردبوو کە نەهێڵـێ لەشکری خێـڵەکانی دیکـە بچنە ناو شارەکەوە، هەروەها زیا چێشتی بۆ سەید ڕەزا کردبوو، پێشـی گوتـبوو کـە دەتوانێ داخوازییەکانی نیشتمانیی کورد بخاتە بەردەم ڕژێمی ڕووس و تورکیـا و ڕژێمـی تورکیا، زیای ناردبووە هۆزات، بۆ ئەوەی شۆڕشی کورد ڕابگـرێ و دەسـتەلاّتێکی زۆری پێدابـوو، ئـەویش سـەبارەت بـە، بەدیهێـنانی

داخوازییەکانی مافی نەتەوایەتیی کورد بەڵێنی بەسەید ڕەزا دابوو و سەید ڕەزاش پێی باوەڕ کردبوو.

لەوکاتەدا وەهیب پاشای سەرکردەی لەشکر، منی ویستبوو، کەچوومە لای پێی گوتم کە بەپێی داوای چەلەبی ئەفەندی و بۆ دابین کردنی ئاسایش لە دەرسیم و نەچوونی خێڵەکان بۆ ناو شار تا بنکەی ڕژێم داگیر نەکەن، بەڵێنی دا بەناوی لەشکرەوە لەپاش کۆتایی هاتنی جەنگ، مافی نیشتمانیی کورد جێبەجێ بکرێ، لەوەش زیاتر گوتی: (بۆ دابەشکردنی ئەو پارەیەی بە نهێنی بۆ سەرۆکی خێڵەکان تەرخان کراوە بە پێویستی دەزانن بە فەرمانی سەرکردایەتی بۆ دەرسیم بەڕێ بکەوم). پاشا لەبابەت ئەو ئەرکەی بەمنی سپارد، ڕوونی کردەوە کە سەرکردایەتیی لەشکری دووەمی ئاگادار کردووە لەو بارەوە، هەروەها گوتی: (وازم لە یاریدەی دەرسیمییان هێناوەو هیچ نەبێ با پەلامارمان نەدەن)!.

– بەخۆم دەستەیەکی سەربازیم لە گەڵدا بوو، بەرەو چیایەکانی **کەماهـ–ئەگین** و **هوستا** هاتمە ناوچەی **چیمیشکەزەك** و لەو ڕێگایەدا شەوێ لە گوندی **تەککە** مامەوە. خێڵەکانیش لە جووڵانەوەی من ئاگاداربوون، ڕۆژی پاشتر لە دێی **تەککە** بەڕێ کەوتم بەرەو هۆزات کە گەیشتمە ناوچەی **قەڵاتی– بڵند**، چەکدارانی خێڵی کۆچان دەورەیان لێدام و دەست بەسەر کرام، سەرۆکی خێڵەکە، **حوسێن ئاغا** لێی پرسیم کە بۆچی هاتوومەتە دەرسیم و کێوە دەچم، لە پاش تێگەیاندنی، هەرچەندە منی دەناسی و داوی کیڤرە لە نێوانماندا هەبوو، چەکی کردم و چەند ملیۆنێ پارەی پێم بوو کەبەڵێنی دامێ نەیبا، بردو ئەو (٦٥) کەسەی لەگەڵمدا بوون، ئەوانیشی چەك کرد و ئێمەیان بەڕێ کرد، کەچوومە هۆزات بۆ سەید ڕەزام ڕوون کردەوە، گەلێ تکایان لە خێڵی کۆچان کرد، کە چەکەکانمان بدەنەوە بەڵام ڕێزی ئێمەیان نەگرت.

ئەوجا لە هۆزات پارێزگار زیا و سەید ڕەزام دیت، لە پاشدا چوومە ئەلازیز، لەوێش واڵی سابت ساغرم دیت و لەبابەت دەرسیمییان تێم گەیاندن، ئەوجا والی سابت، بەڵێنی شەرەفی دامێ ئەگەر بێتو دەرسیمی دابنیشن و پەلاماری ڕژێمی تورکان نەدەن هەر داخوازییەکی بە ڕاستییان هەبێ، هەوڵ دەدا لەلای ڕژێم بۆیان

جێبەجێ بکا. هەر کە گەڕامەوە لەشکری خێڵەکان دەورەی ڕۆژهەڵاتی هۆزاتیان گرتبوو، خەبەرم بۆ رەوانە کردن کە ئاژاوە نەکەن، چونکە کاتی ئەوە هاتووە داخوازییەکانی نیشتمانیی کورد بە تەرزێکی راست داوا بکەن. بەرانبەر بەوە وەڵامیان دامەوە کە لە هۆزات دەربچم، دەنا بە پێچەوانەوە لەگەڵ خێڵەکانی ناو هۆزات منیش لەناو دەبەن، لەبەر ئەو هۆیە باوکم لە هێڵی شەڕ بوو، هاتەوە لای من لە هۆزات.

زیا جەمیل پاشای پارێزگار بەتەما بوو باوکم دەست بەسەر بکا، بەڵام لەبەر خاتری من رێگای پێدا بگەڕێتەوە هێڵی جەنگ. پارێزگار، زیا لەو پارەی نەهێنییەی کە تەرخان کرابوو دەیدایە دەرسیمییان و ئەو خێڵانەی پاراستن لەگەڵ سەید رەزا بوون، بەڵام لەپاش ئەوەی کە تێگەیشتن داوای ئازادیی نیشتمان دەکەن، وەهیب پاشا بروسکەی بۆدەرسیم رەوانە کرد، کە پارەی نەهێنی تەرخان کراو رابگرن و چیدیکە نەیبەخشنەوە، گوتیشی هێزەکانی سەرکردەی فرقەی (١٣)ی **چەناک– کەلەی** شەوکەت گەلاتەیی بۆ دەرسیم بەرێکەوتوون. هەروەها فەرمانی دابوو کە منیش بگەڕێمەوە ناو لەشکر و خێڵەکانیش لەو کارانە ئاگادار کرابوون و بەرەو ئەلازیز لە چیایەکانی پەرتەك دامەزرا بوون، بۆ بەرەنگاربوونەوەی دوژمن و لەشکری میرلیوا شەوکەت گەیشتبووە ئەلازیز، هەروەها ئەرکی سەرکردایەتیی لەشکری یازدەمی خستبووە سەر شانی خۆی و لەگەڵ فرقەکانی چەرکەس و بە بەشداریی سەرۆکەکانی خێڵی چوار سەنجاق، ئەو هێزانە گشتیان پێکەوە بەرێ کەوتبوون.

لە (٢٣/ نیسان/ ١٣٣٢) کۆچیدا، پەلاماری ناوچەکانی **چار سەنجاق و پەرتەکیان دا**. لەبەر ئەوە لەگەڵ خێڵی **پیلڤانکی** شەڕێکی دژوار رووی دا، شەوکەت دانیشتوانی دێیەکانی پەرتەکی لە گوندەکان دەرکرد و تاڵانی کردن و فەرمانی بە کۆمەڵ کوشتنی بۆ دەرکردن، زۆریش لە دێیەکانی پیلڤانکی تێکدران. هەر بەم شێوەیە ماڵی باوکم تالان کراو تێکدرا لەبەر ئەو کردەوانەی شەوکەت بەراستی باوکم و ئەو کەسانەی بە قسەی تورکانیان باوەڕ نەدەکرد، مافی خۆیان بوو. باوکم و ئەو کەسانەی کە سەربەخۆیی وڵاتیان دەویست لە تورکە نامەردەکان

گەیشتبوون کە لەکاتی شکستیدا چین بەچین سەبارەت سەربەخۆیی کوردستان بەلێن دەدەن، بەلاَم هەر کاتێ لە تەنگاوە دەرچوون هەموو هیوایان ئەوەیە کوردان لەناو ببەن.

دەرسیمییەکان لە رەوشت و ئاکاری شەوکەت و زیا گەیشتبوون، لەبەر ئەوە بۆ راگرتنی پەلاماری سەربازی بۆ سەر خێڵەکان ناڕەزاییان بۆ لەشکر و شاری ئەلازیز رەوانە کردبوو، ئەگەرنا لەشکری خێڵەکان پێکەوە هێرش دەکەنە سەر بنکەکانی رژێم.

ئەندامانی پارتی **(ئیتحاد و تەرەقی)** دەستەلاَتی رژێمی تورکیان کەوتە دەست، هەروەکو ئەرمەنیان لەناو بردن، دەیانەویست کوردەکانیش لەکۆڵ بکەنەوە و لەژێر کەلاوەی رووخاوی رژێمی عوسمانیدا بیان نێژن. ئەو تەگبیرانەی دەکران بۆ لەناو بردنی هیوای دامەزرانی کوردستانێکی سەربەخۆ بوو کە لەلای کوردان ئەندازەی بۆ داندرابوو.

خراپەی تورکان بەهۆی کردەوە ناڕەوایەکانی شەوکەت، چاوی کوردانی کردبۆوە، کوردەکان یەکدییان گرتەوە و لەشکریان رەوانە کرد بۆ یاریدەی ئەو خێلاَنەی لەدژی دوژمن لە هێڵی شەڕدا بوون، فرقەکانی شەوکەت پەرێشان بوون و دەستەلاَتیان نەمابوو، کردەوە خراپەکانیان خستبووە سەر شانی فرقەکانی چەرکەس. بەم شێوەیە شەوکەت دەیویست خۆی لە کارەساتە خراپەکە رزگار بکا. لەبەر خەتابار و رووڕەش بوونی چەرکەسان، کوردەکان زۆر لێیان تووڕە و دڵگیر ببوون، هێرشێکی گەورەیان بردە سەر فرقەکانی سوارەی چەرکەس کە لە چیایەکانی **نیسک–دا** جێنشین ببوون، بەشی زۆریان لەناو بردن و ئەمانەی مابوونەوە بە ناچاری بەرەو ئەلازیز گەڕابوونەوە.

پاشان شۆڕش لە گشت ناوچەکانی دەرسیم دەستی پێ کرد و شەوکەت بە بروسکە فەرمانی دابوو کە لەشکر بکشێتەوە، بەلاَم بنکەی تەلگراف فەرمانەکەی بە سەید رەزا و گشت خێڵەکان راگەیاندبوو، تابووری پۆلیسی گەڕۆك کە لە جوولاَنەوەکە بەشدار ببوو، هەروا ئەو سەربازانەی لە نەزمیە کشابوونەوە، لەگەڵ فرقەکانی شەوکەت و لەشکری دووەم تێکەڵ ببوون.

لەلایەکی دیکەوە زیا خێڵەکانی ئاگادار کردەوە کە ڕژێم تۆڵەی ئەو گوندانەی تێکدرابوون دەداتەوە بۆ ئەوەی خەڵکەکە هێورببنەوەو دابمەزرێن، هەر لەو کاتەشدا والی ئەلازیز سابیت بەچاکی دەزانی کەمن بچمە ژێر فەرمانی لەشکری دووەم و بۆ سەرپەرشتی کردن لە دەرسیم بمێنمەوە، بەڵام وەهیب پاشا ڕازی نەبوو، بڕیاری دا کە لەژێر فەرمانی سێیەم لێکۆڵەرەوەدابم و لەناوەڕاستی **کەنگاڵ** و لە **سیواس** کار بکەم، لەبەر ئەوە بڕیاری دا لە دەرسیم بمێنمەوە، ئەگەرچی منیش بە بەهانەی نەخۆشییەوە نەمدەویست لەدەرسیم دەر بچم.

سەرکردەی لەشکری دووەم، ئەحمەد عیزەت پاشا دەرسیمییەکانی دەلاواندەوە. زیافەتی بۆ سەرۆك خێڵەکان لە بنکەی لەشکر کرد، بەڵام دەرسیمی بۆ زیافەتەکە نەچوون. والی سابیت و زیا پەنایان بردە بەر خێڵەکان کە بچنە میوانییان، لەبەر ئەوە کۆمەڵێ لە سەرۆك خێڵەکان هەڵبژێردران، چوونە ناوچەی ئەلازیز و لەوێشەوە بۆ **گازیك** کە بنکەی لەشکری تێدا بوو. منیش لەگەڵ ئەو دەستەیەدا بووم، کە ئەحمەد عیزەت پاشا لەسەر شێوەی خێلایەتی چێشتی بۆ دروست کردبوون. لەو چێشتەدا ئەحمەد عیزەت پاشا بەدەستی خۆی پارووی خورادن و دۆڵمە و گۆشت بەرخی لە دەمی سەرۆك خێڵەکان و ئاغایەکان دەنا.

بەڕاستی ئەو بەخێرهاتن و دۆستایەتییە بووە هۆی لەخشتەبردنی نوێنەری خێڵەکان، چونکە لەکاتی چێشتەکەدا ئەحمەد عیزەت پاشا دەستی بە قسان کرد:

دەرسیمی هەر جۆرە داخوازییەکیان هەبێ لە پاش کۆتایی جەنگدا بۆیان جێبەجێ دەکرێ. هەروەها هەر دێهاتێکی لەشکری ئامێر لیوا شەوکەت تێکی داوە، ڕژێمی ئەستەنبوڵ بڕیاری داوە، چاك بکرێتەوە و هەر کەل و پەلێکیماڵی کە تالآنیان کردووە تولەی بدرێتەوە و ئیشوکاری دەرسیمییان لەلایەن پارێزگار و والی جێبەجێ دەکرێ. لەهەر جۆرە باج و سەربازییەك لێبوردراون، هەروەها گوتی: با سوپاسی یەزدان بکەین کە لەو شەڕە جیهانییەدا هەزاران کەسی تێدا گرفتار بووە، بەڵام دەرسیمی لێی ڕزگار بوون، هەر لەوکاتەدا داوای لە ئێمە کرد، کە بچینە زیارەتی سەرکردەی بارەگای سەربازیی عیسمەت بەگ و ئەویش ببینین.

ئەوجا هەموومان پێکەوە چووینە لای سەرکردەی بارەگای سەربازیی عیسمەت بەگ و بۆ ئەوەی لە وتووێژی ئێمە بگا، سەری خۆی نزم دەکرد و هەستی خۆی رادەگرت، وا دەرکەوت کە گوێی گران (کەڕ) بێ، وا بزانم ئەو پیاوە ئێستاکە عیسمەت پاشای سەرۆکی کۆماری تورکیایە. نەختێ قسەی چاکی کرد و گوتی خۆشی خێڵەکییە و خەڵکی شامە.

دەستەی نوێنەران لە بنکەی سەربازیی ناوبراو خەڵاتیان وەرنەگرت، تەنها داوای چەکیان کرد، ئەوجا عیزەت پاشا فەرمانی دا کە تفەنگی ماوزەریان بدرێتێ و پێیانی گوت:

(ئەمانە نەك بەرانبەر دۆستەکانتان، بەڵکو بەرانبەر بە دوژمنانمان بەکاری بێنن..) لەپاش ئەو گفتوگۆیە نوێنەری هەڵبژێردراوی خێڵەکان گەڕانەوە دەرسیم.

لە ٢٥/ مایس/ ١٩١٦دا رووسەکان بە هێزێکی زۆر گەورەوە لە مەیدانی کەران (تەرجان) ڕا هەڵمەتیان کردە سەر ناوچەکانی حەمە خاتون. ئەحمەد عیزەت پاشا بۆ ئەوەی دەرسیمییان چەواشە بکات خێڵەکانی کارێر و هورمەکی لەناوچەی کیغی و خێڵەکانی چاریکان و کورەیشان لەناوچەی پلومەر لەگەڵ لەشکری کازم پاشا هەر هەموویانی پێکەوە رەوانەی سنووری شەڕی رووس کرد.

ئەو جولانەوەیە بووە هۆی تالان کردن و سووتاندنی دێهاتی کوردان لەو ناوچەیەدا، لەبەر ئەوەی سەرۆکی خێڵی چاریکان: موستەفا و حەسەن بە پەرێشانی بۆ دەرسیمی رۆژئاوا و خێڵەکانی هورمەکان و کارێر هەروەها بە ناچاری هەڵاتنە ناوچەکانی شاری مەلاتیا. لەو شەڕانەدا لە ناوچەی شەمدینان، حەیدەر گیانی خۆی بە خاکی کوردستان سپارد و یەکێك بوو لە پیاوە ئازایەکانی خێڵی کورەیشان، هەر لەبەر رەشیدی دورسنی برای، ئەو پارچە شیعرەی خوارێی بەشێوەی زازا بەسەردا هەڵبەستوە کە دەڵێ:

Şemdino, Şemdina habe şemdino,
Durs vano bra şa Hayder, sere kho vadare
Tic biya şirine !fank erzino,
Şa Hayder vano, bra Durso, perode, ma perodime
Ba devletra, mare par vecino,
Durs vano, bra, pare tırki perskennay
Fincana kafadi jaro ne şimino.
Pane, pane, pane, şa Hayder pane !
Milis tabu-an miande,
Ze zereci neri, buvane,
Drbetyane tobı goni şonna,
Bra, deho kemer şane.
Şemdino, şemdino, habe yalle !
Mar vano, meyle lace mın bere seka vialle !
Bıko dorme to yar u ağyaro kano !
De hore çran, yran bınalle
Pane, pane... İlh.
Şemdino, şemdino, habe kâre !
Durs vano, bra mın vadare seka feare (piare)
Maye vano, na dne, ça e ? şarire bia, mal u mulke
Lace mın-a bia vare.
Pane, pane... İlh.

بەپێی نەخشە دانانی ئەحمەد عیزەت پاشا، دەرسیمییەکان لە رووی رووسەکان هەڵگەڕانەوە و هەڵکولاَن و بەرگرییەکی زۆر روویدا، لەشکری رووس وازی لە چوونە ناو دەرسیم هێنا، چونکە رێگایان زۆر سەخت بوو. شاخەکانی مونزور ببوونە تخووب لەنێوان لەشکری رووس و دەرسیم. بەلاَم لەسەرەتای تەموزی (١٩١٦)دا لەلایەك لە مەمە خاتون و کەندی سەنساوە بۆ کەماه و لەلای دیکەوە لە کەلکیت بایبورتەوە تاکو دەگاتە گەلی چار داکی هەوڵیان دەدا بکەوێتە دەستیان تاوەکو زاڵ بن بەسەر رێگای ترابزۆندا.

هەروەها دووەمین لەشکری رووس لە هێڵی ئەلازیزەوە بەرەو ناوچەی کیغی و شاخەکانی پەلان دوکەن لەگەڵ مەیدانی کەرانیان سەر لەبەر کەوتە بندەست. بەم جۆرە دەرسیم لەنێوان هەردوو لەشکری رووس: لەشکری دووەم و لەشکری سێیەم، لە داگیر کردن دەربازی ببوو، هەروەها خۆشیان ئامادە کردبوو بۆ بەرگری کردن لەدەستدرێژی کردنی هەر هێزێکی تورکیی یان رووس بۆ سەر دەرسیم.

فرقەکانی میر لیوا شەوکەت زۆر خراپەیان دەرهەق بە دەرسیم کردبوو، لەبەر ئەوە دەرسیمی رۆژهەلاَت و رۆژئاوا هەردووك لایان دلگیربوون و چاوەڕێ بوون ئەگەر بگونجێ تۆڵەی خۆیان بکەنەوە، لەبەر ئەوە بەزووترین کات دەستیان بە هێرش کردن کرد بۆسەر لەشکری شەوکەتی تاوانبار.

لە ٢٥/ حوزەیران/ ١٩١٦دا رووسەکان بەهێزێکی گەورەوە هێرشیان کردە سەر ئەرزینجان ، دەرسیمییەکان لەو هێرشەی رووسان ئاگادار بوون، بەلاَم تەنها خۆیان دەپاراست، لەبەر هەندێ وەهیب پاشا وەکو ئەحمەد عیزەت پاشا ئەویش هەولێ دەدا کوردان بنێرێتە ناو شەڕەکەوە لە دژی لەشکری رووس، هەر بەو نیازە گولێ ئاغای سەرۆکی خێڵی بالابانی لەخشتە برد و لەگەڵ خێڵەکەی خۆی ناردییە بەرەی شەڕ لەدژی لەشکری رووس. لەپاش یەك حەفتە شەڕ کردن، گولێ ئاغا بریندار بوو، خۆی و خێڵەکەی، بەپێش لەشکری شکاوی تورکیا کەوتن و گەڕانەوە شاری ئەرزینجان، لێرەدا چاوەڕێی ئەوە بوو کە وەهیب پاشا یاریدەی بدا، بەلاَم کە لەوەهیب پاشا نائومێد بوو و تێگەیشت هیچی بۆ ناکا، لە